

Uticaj krize na zarade u Republici Srbiji

Mihail Arandarenko i Sonja Avlijaš

Uredili Verena Šmit i Danijel Vogan-Vajthed

Autorska prava © Međunarodna organizacija rada 2011
Prvi put objavljeno 2011

Publikacije Međunarodne organizacije uživaju autorska prava prema Protokolu 2 Univerzalne konvencije o autorskim pravima. Međutim, kratki odlomci iz ovih publikacija se smeju reprodukovati bez odobrenja, pod uslovom da se navede izvor teksta. Za prava na reprodukciju ili prevod zahteve treba uputiti Birou za publikacije (Prava i dozvole), Međunarodna organizacija rada, CH-1211 Ženeva 22, Švajcarska, ili putem e-maila na pubdroit@ilo.org. Međunarodna organizacija rada ohrabruje takve zahteve.

Biblioteke, institucije i drugi korisnici registrovani kod odgovarajuće nacionalne organizacije sa pravima na reprodukciju mogu da vrše reprodukciju u skladu sa dozvolama koje su za tu svrhu dobili. Posetite www.ifrro.org kako biste saznali koja organizacija u vašoj zemlji ima pravo na reprodukciju.

Arandarenko, Mihail; Avlijas, Sonja; Schmidt, Verena; Vaughan-Whitehead, Daniel

Uticaj krize na zarade u Republici Srbiji / Mihail Arandarenko, Sonja Avlijas, Uredili Verena Smit i Danijel Von-Vajthed; International Labour Organization, ILO Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe. – Budapest: ILO, 2011

1 v.

ISBN 978-92-2-825920-9 (print)

ISBN 978-92-2-825921-6 (web pdf)

International Labour Office; ILO DWT and Country Office for Central and Eastern Europe

wages / wage policy / role of ILO / economic recession / Serbia

13.07

Katalog MOR sa podacima iz publikacija

Stavovi izneti u ovoj publikaciji, usklađeni sa praksom Ujedinjenih nacija, kao i način na koji je materijal u publikaciji prikazan, ne podrazumevaju izražavanje bilo kakvog mišljenja od strane Međunarodne organizacije rada u vezi sa pravnim statusom bilo koje zemlje, oblasti i teritorije i njihovih vlasti, niti u vezi sa razgraničenjem njihovih granica.

Odgovornost za mišljenja iznesena u potpisanim člancima, studijama ili drugim doprinosima pripada isključivo njihovim autorima, i publikacija ne predstavlja odobrenje stavova iznetih u njoj od strane Međunarodne organizacije rada.

Pominjanje imena preduzeća i komercijalnih proizvoda i procesa ne podrazumeva njihovo odobrenje od strane Međunarodne organizacije rada, i propuštanje pominjanja imena pojedinog preduzeća, komercijalnog proizvoda i procesa ne predstavlja znak njihovog neodobravanja.

Publikacije i elektronski proizvodi MOR mogu da se nabave preko velikih prodavac knjiga ili lokalnih kancelarija MOR u nogim državama, ili direktno od ILO Publications, International Labour Office, CH-1211 Geneva 22. Katalozi ili spiskovi novih publikacija mogu da se dobiju besplatno sa gore navedene adrese ili elektronskom poštom na pubvente@ilo.org

Posetite našu internet stranicu: www.ilo.org/publns

Cover photo: EUROPRESS / GETTY

Štampano u Mađarska

Sadržaj

Uvod	vii
------	-----

Poglavlje 1

Trendovi i politike zarada u Jugoistočnoj Evropi.

Koliko je veliki uticaj krize?	1
1. Uvod	1
2. Razne institucije zarada	2
2.1 Socijalni dijalog i sistemi pregovaranja o zaradama	2
2.2 Utvrđivanje minimalne zarade	5
2.3 Neformalno zaposljavanje i kretanja zarada	7
3. Kriza: Konačni uticaj na zaposlenost	8
3.1 Opšte privredno usporavanje	8
3.2 Uticaji na zaposlenost	8
3.3 Trendovi realne zarade	8
3.4 Zaostajanje zarada i neformalne isplate zarada	10
3.5 Udeo zarada	10
3.6 Minimalana zarada i slabo plaćen rad	11
3.7 Novi izvori nejednakosti zarada	12
4. Odgovori politike zarada na krizu	14
4.1 Budžetska smanjenja u javnom sektoru	14
4.2 Dva alternativna pravca u pogledu minimalnih zarada	14
4.3 Ostale reforme zarada	15
4.4 Radno vreme	15
4.5 Promene u poreskom sistemu	15
4.6 Subvencije za očuvanje zaposlenosti	15
4.7 Socijalni dijalog	16
5. Zaključak: Pitanja politike	16
5.1 Ograničavanje negativnog uticaja krize na zarade	17
5.2 Šansa za donošenjem suštinskih reformi zarada	18
Reference	21

Poglavlje 2

Iza vela statistike: Otkrivanje strukturnih slabosti u Srbiji

Iza vela statistike: Otkrivanje strukturnih slabosti u Srbiji	23
1. Uvod	23
2. Dinamike zarada između 2000. i 2008. godine	24
2.1 Makroekonomski kontekst	24
2.2 Kretanja radne snage	26
2.3 Trendovi zarada	28
2.3.1 Izvori podataka	28
2.3.2 Precenjeni rast zarada u 2008. godini	29
2.3.3 Zarade u javnom sektoru rastu većom brzinom	32
2.3.4 Udeo rada	33
3. Politike zarada pre krize	34

3.1	Oporezivanje rada	34
3.2	Politika minimalne zarade	35
3.2.1	Problemi elastičnosti minimalne zarade	36
3.2.2	Osnovna socijalna pomoć gubi tlo pod nogama	36
3.3	Jaz u zaradama između polova i rodna ravnopravnost	37
4.	Ekonomске promene izazvane krizom	38
4.1	Makroekonomski kontekst: Zaustavljanje predhodnog modela rasta?	38
4.2	Prilagođavanje radne snage	40
4.2.1	Dramatičan uticaj na registrovanu nezaposlenost	40
4.2.2	Pad formalne zaposlenosti, potvrđen anketama o preduzećima i evidencijama o nezaposlenosti	42
4.2.3	Mesečni podaci pokazuju jak rast nezaposlenosti do sredine 2010.godine	44
5.	U kojoj meri su zarade pogođene krizom?	45
5.1	Usporevanje ali bez preokreta u rastu zarada	45
5.2	Različito prilagođavanje zarada između privatnog i javnog sektora	46
5.3	Objašnjenje rasta zarade u privatnom sektoru	47
5.3.1	Uloga minimalne zarade	47
5.3.2	Promena metodologije za zaposlene u malim preduzećima	47
5.3.3	Uklanjanje slabo plaćenog drugog sloja zaposlenih	48
5.4	Uspori i padovi udela rada	48
6.	Odgovori politike zarada	49
6.1	Uloga Međunarodnog monetarnog fonda u fiskalnoj politici	49
6.2	Uloga Vlade i socijalnih partnera u izradi politike zarada	50
7	Zaključci i preporuke	51
	Reference	52

**Zaključci MOR podregionalne konferencije na visokom nivou:
Uticaj finansijske i ekonomske krize: Sanacija zarada i odgovori politike** **55**

Spisak tabela

Tabela 1.1	Sistemi pregovaranja o zaradama u Jugoistočnoj Evropi	2
Tabela 1.2	Sistemi minimalne zarade u Jugoistočnoj Evropi 2011. godine	7
Tabela 1.3	Primeri rasta realne zarade u javnom i privatnom sektoru u 2009. godini	13
Tabela 2.1	Izabrani makroekonomski indikatori, Srbija, 2002–2009	25
Tabela 2.2	Zaposlenost i nezaposlenost, Anketa o radnoj snazi 2004–2010 Srbija	27
Tabela 2.3	Broj registrovanih zaposlenih i nezaposlenih, Srbija, 2002–2010	28
Tabela 2.4	Prosečna mesečna zarada i godišnji Indeksi, Srbija, 2009	30
Tabela 2.5	Platni fond i udeo rada, Srbija, 2002–2009	34
Tabela 2.6	Zakon o Porezu na lični dohodak i doprinose za zdravstveno i socijalno osiguranje, Srbija, 2001–2007 (%)	35
Tabela 2.7	Makroekonomski Indikatori, Srbija, 2008–2010	39
Tabela 2.8	Osnovni makroekonomski indikatori, Srbija, 2008–2010	40
Tabela 2.9	Trendovi zaposlenosti i nezaposlenosti, Srbija, 2008–2010	41
Tabela 2.10	Formalna zaposlenost (bez poljoprivrednika), Srbija, 2008–2010 ('000 osoba)	43
Tabela 2.11	Srbija: Zaposleni u privatnom sektoru (bez preduzetnika), 2004–2010	44
Tabela 2.12	Broj nezaposlenih, Srbija, 2008–2010	45
Tabela 2.13	Prosečne mesečne zarade i godišnji indeksi, Srbija, 2008–2010	46
Tabela 2.14	Bruto zarade, Srbija, 2008–10 (realni godišnji indeksi)	47
Tabela 2.15	Trendovi udela rada, Srbija, 2008–2010	48

Spisak podataka/dijagrama

Slika 1.1	Rast realne zarade, 2005-2007. godina u poređenju sa 2007- 2009. godinom	9
Slika 1.2	Udeo zarada, jugoistočna Evropa, od 2000. do 2010. godine	11
Slika 1.3	Kaitz indeks (minimalna zarada/prosečna zarada), jugoistočna Evropa, 2000.-2009. godina	12
Slika 2.1	Prosečna zarada u javnom sektoru i prosečna zarada na nacionalnom nivou, Srbija, 2002-2009	32
Slika 2.2	Minimalna zarada/prosečna zarada, Srbija, 2002-2010	36
Slika 2.3	Egzistencijalni minimum/prosečna zarada, Srbija, 2001-2008	36

Uvod

Posmatrajući ekonomsku i finansijsku krizu u globalu, povećanje nezaposlenosti bez presedana i veoma visoki nivoi siromaštva koje je ono izazvalo, nastavilo je da postoji dugo nakon što je kriza dostigla svoj vrhunac. Broj nezaposlenih u svetu je porastao do broja od 210 miliona, što je najviši nivo ikada zabeležen. MOR procenjuje da bi, čak i ako dođe do ekonomskog oporavka, kriza zapošljavanja u svetu mogla da potraje još šest do osam godina. Takođe, svet se suočava sa povećanjem cena nafte zbog socijalnih nemira u Severnoj Africi i na Bliskom Istoku, što će imati negativan uticaj na ekonomski oporavak.

“Nova era socijalne pravde” 2011. godine, izveštaj Generalnog direktora na Međunarodnoj konferenciji rada, ističe da, u velikom broju država produktivnost rada prednjači u odnosu na povećanja zarada. U razvijenim zemljama produktivnost rada je rasla gotovo duplo brže od zarada. Ovo znači opadanje udela zarada, sa direktnim posledicama na ukupnu agregatnu tražnju. “Svet rada - Izveštaj za 2011. godinu” Međunarodnog instituta MOR za studije rada nagoveštava da bi obezbeđivanjem bliže povezanosti zarada i produktivnosti moglo da se deluje na globalni nedostatak tražnje. U svojim Izveštajima o zaradama u svetu za 2008-09. godinu i 2010-11. godinu, MOR poziva na hitno usvajanje strategije razvoja zasnovane na stvaranju radnih mesta i prihoda, kako bi se svetska privreda vratila na pravi put. Napomenuto je da politike zarada mogu igrati značajnu ulogu u podsticanju održivog ekonomskog rasta povećanjem domaće tražnje, i da ciljevi socijalne pravde moraju imati centralno mesto u zaokruživanju makroekonomske politike.

Uticaj krize na zarade bio je značajan u svim delovima sveta, a posebno u Jugoistočnoj Evropi, gde su plate posebno bile pogođene. “Izveštaj o globalnoj zaradi 2010-11” MOR, pokazuje da se najveći uticaj opšte ekonomske i finansijske krize na zarade, može videti u Srednjoj i Istočnoj Evropi i Centralnoj Aziji, gde se realan godišnji rast zarada promenio sa dvocifrene stope rasta pre krize, do blizu nule ili čak negativne stope rasta u nekim zemljama tokom krize. Ovaj izveštaj takođe pokazuje da su brojne države Jugoistočne Evrope bile pogođene zaostajanjem zarada, zamrzavanjem zarada, isplatama neformalnih zarada, i povećanjem broja slabo plaćenih radnika, što je doprinelo produblivanju jaza u zaradama između onih na vrhu i onih na dnu raspodele zarada. Trenutne budžetske politike i prilagođavanja javnog sektora mogu doneti nove izvore nejednakosti prihoda i zarada.

Ovaj izveštaj se zasniva na empirijskim dokazima iz sedam zemalja Jugoistočne Evrope. On ispituje odnos između institucija zarada, razvoja zarada i odgovora politike zarada u regionu, u periodu između 2000. i 2011. godine. Posebno naznačava dejstva koje je kriza imala na trendove zarada, a takođe i otežavajući uticaj koji su neke politike - poput zamrzavanja minimalne zarade, poreskih reformi, budžetskih smanjenja- mogle imati na ove trendove. Takođe ističe na koji način socijalni dijalog može pomoći da se postignu bolji politički miks i uravnoteženija zaposlenost i ishodi zarada.

Nadamo se da ovaj izveštaj doprinosi bazi saznanja o uticaju krize na zarade u Jugoistočnoj Evropi i projektovanju i primeni delotvornih politika zarada.

Manuela Tomei
Direktor
Sektor za zaštitu rada

Mark Levin
Direktor
Tim za tehničku podršku
dostojanstvenom radu
i Kancelarija za Srednju i Istočnu
Evropu, Budimpešta

Trendovi i politike zarada u Jugoistočnoj Evropi. Koliko je veliki uticaj krize?

Verena Šmit i Danijel Von Vajthed

1 | Uvod

Posle oporavka od socijalnih nemira i rata, većina država u Jugoistočnoj Evropi iskusila je privredni rast i rast zarada od polovine 1990ih do ekonomske i finansijske krize, koja je započela 2008. godine. Neke države koje su bile neopsredno uključene u svetsku trgovinu i strane bankarske sisteme, kao što je Mađarska, našle su se na udaru krize na njenom samom početku, dok su druge – kao što je Albanija i Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija – osetile udar krize nešto kasnije. Ovaj uporedni pregled nudi ocenu uticaja nedavne finansijske i ekonomske krize na trendove i politike zarada u Jugoistočnoj Evropi.

Analiza se uglavnom fokusira na Zapadni Balkan, tačnije na Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Bivšu Jugoslovensku Republiku Makedoniju i Srbiju. Pored ovih zemalja tri susedne nove države-članice EU – Bugarska, Mađarska i Rumunija – uporedno su prikazane. Sve ove države zajedno čine ono što u ovom tekstu zovemo Jugoistočna Evropa.

Ovo poglavlje podeljeno je u tri glavna dela. U prvom delu nalazi se uporedni pregled institucija zarade i dominantnih sistema za ugovaranje nivoa zarade u Jugoistočnoj Evropi pre krize.

U drugom delu pokušava se da se odredi nivo uticaja krize na trendove kretanja zarada. U trećem delu navode se i upoređuju razni vidovi odgovora na krizu koji su stvoreni od početka krize i predstavljaju se neka ključna pitanja vezana za ovu sektorsku politiku.

2 | Razne institucije zarada

Ukupno gledano, institucije zarada u Jugoistočnoj Evropi su prilično slabe. Štaviše, dodatno su oslabljene krizom u smislu kolektivnog pregovaranja. Države članice EU imaju više institucionalizovanih oblika pregovaranja o zaradama, delimično kao rezultat zahteva EU o socijalnom dijalogu i socijalnoj politici uopšte.

2.1 | Socijalni dijalog i sistemi pregovaranja o zaradama

Iako gotovo sve države u Jugoistočnoj Evropi imaju neki vid kolektivnog pregovaranja, njihovi mehanizmi industrijskih odnosa nisu jednako dobro razvijeni niti postavljeni na isti način. Generalno gledano, oni su ili zasnovani na centralizovanom sistemu – na nacionalnom ili entitetskom nivou – ili su decentralizovani do nivoa preduzeća.

TABELA 1.1 | SISTEMI PREGOVARANJA O ZARADAMA U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Predominantno na nacionalnom nivou	Takođe na nivou entiteta	Pretežno na sektorskom nivou (nivou grana)	Pretežno na nivou preduzeća
Rumunija (do 2011): Proširenje dejstva nacionalnih kolektivnih ugovora na sve radnike za- konom. 2011. godine Rumunija je uvela novi Zakon o socijal- nom dijalogu koji ini kolektivno pregovaranje na nacionalnom nivou veoma teško izvodljivim u praksi.	Bosna i Hercegovina: Pregovaranje o zaradama na nivou Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Bosna i Hercegovina takođe ima sektorske ugovore za preduzeća u državnom vlasništvu i privatizovana preduzeća.	Albanija: za javni sektor Srbija: drugi sektori: slaba ili nikakva pokrivenost. Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija, za javni sektor; i kolektivno pregovaranje i neki ugovori na nivou preduzeća u privatnom sektoru.	Mađarska: niska pokrivenost radnika kolektivnim ugovorima. Bugarska: sa elementima kolektivnog pregovaranja na nacionalnom i granskom nivou, generalno slaba koordinacija među različitim nivoima.

Izvor: ilustracija autora

Ugovori na centralnom nivou

U Rumuniji, do 2011. godine kolektivni ugovori na nacionalnom nivou prošireni su na sve radnike. Štaviše, postojala je kombinacija kolektivnog pregovaranja na granskom nivou i nivou preduzeća. Kolektivni ugovor o radu dogovaran je na nacionalnom nivou na godišnjem/višegodišnjem nivou između poslodavačkih organizacija i sindikata i postavio je opšti okvir za slične pregovore na granskom nivou. U maju 2011. godine Vlada Rumunije usvojila je novi Zakon o socijalnom dijalogu (Zakon br. 62/2011) čini pregovore na nacionalnom nivou veoma teško izvodljivim u praksi (Kajloh 2011). Zakon postavlja dva komplementarna preduslova koja treba da ispune potpisnici kako bi mogli da registruju kolektivni ugovor na sektorskom nivou, naime:

1) potpisnik na strani poslodavačke organizacije mora u svom članstvu da ima više od 50 odsto ukupnog broja zaposlenih u sektoru, i

2) potpisnik na strani sindikata mora u svom članstvu da ima više od 50 odsto ukupnog broja zaposlenih u sektoru.

Kada su ovi preduslovi ispunjeni kolektivni ugovor može da se registruje u Ministarstvu rada i potpisnici mogu da zatraže da Nacionalni tripartitni savet odobri prošireno dejstvo na sve radnike i poslodavce u tom sektoru. Po odobrenju Saveta Ministar rada izdaje rešenje o proširenom dejstvu.

Znajući da je ove preduslove izuzetno teško ispuniti izgleda da je praktično nemoguće da dođe do registracije i proširenog dejstva sektorskog kolektivnog ugovora.

Neki ugovori na entitetskom nivou

Bosna i Hercegovina je jedina država u regionu u kojoj se kolektivni ugovori sklapaju pretežno na entitetskom nivou. Ovde kolektivno pregovaranje vuče korene iz sistema samoupravljanja poznatog iz bivše Jugoslavije. Ipak, dva entiteta usvojila su svoje zakone o radu 2000. godine, koji su dopunjeni zasebnim opštim kolektivnim ugovorima. U oba entiteta poslodavci imaju slobodu da formiraju ili se priključe bilo kojem udruženju poslodavaca i zaposleni su slobodni da se učlane u bilo koji sindikat. Ipak, socijalni dijalog je nedovoljno razvijen, jednim delom zbog činjenice da se konvencionalni privatni sektor još uvek nalazi u početnom (embrionalnom) stadijumu. Prema opštem kolektivnom ugovoru Federacije Bosne i Hercegovine, svi poslodavci, bilo u javnom ili privatnom sektoru, su teoretski vezani njegovim odredbama. Ipak, postoje različita mišljenja o tome da li su i do koje mere takvi kolektivni ugovori obavezujući. U Federaciji Bosne i Hercegovine samo neki kolektivni ugovori primenjuju se na njenoj celoj teritoriji. U isto vreme, zakon usvojen u Republici Srpskoj kaže da su kolektivni ugovori obavezujući za učesnike procesa pregovaranja.

U praksi, u oba entiteta opšti kolektivni ugovori su trenutno na snazi odnose se na celu privredu, dok su granski kolektivni ugovori ograničeni samo na preduzeća u državnom vlasništvu i privatizovane sektore koji su bili u državnom vlasništvu.

Iako se generalno podrazumeva da su svi poslodavci obavezani opštim kolektivnim ugovorima, delotvorna pokrivenost granskim kolektivnim ugovorima izvan široko definisanog javnog sektora je ograničena, posebno u privatnom sektoru (Svetska Banka 2005.g.). Visok nivo neformalne ekonomije delimično objašnjava slab uticaj i primenu kolektivnog pregovaranja. Porezi na zarade i doprinosi su verovatno mnogo značajniji od kolektivnog pregovaranja u određivanju rezultata na tržištu rada Bosne i Hercegovine.

Ugovori na pretežno sektorskom nivou

U Albaniji socijalni partneri određuju nivoe zarada kroz opšte i granske kolektivne ugovore. Uslov je da dogovoreni nivo zarada ne bude niži od nivoa zvanične minimalne zarade koju određuje Savet Ministara. Uloga Nacionalnog saveta za rad, koji je uspostavljen kao savetodavno telo Vlade, je do sada bila veoma mala. Granski kolektivni ugovori su potpisani za specifične sektore i primenjuju se na sve poslodavce i zaposlene u tim sektorima kao minimalni nivo za određivanje zarada. Oni su relevantni uglavnom za javni sektor gde detaljnije definišu koeficijente koji se koriste za određivanje osnovne cene rada za specifična radna mesta i kategorije radnika. Tokom 2010. godine zarade u javnom sektoru su povećane, ali to nije bio rezultat kolektivnog pregovaranja i usledilo je posle jednostranih odluka Vlade. Kolektivno pregovaranje u privatnom sektoru je moguće po zakonu, ali do sada je u praksi bilo veoma ograničeno.

Jedinstvena osobina Bivše Jugoslovenske Republike (BJR) Makedonije do 2009. godine bila je činjenica da su pregovori o zaradama bili zasnovani na neto a ne na bruto zarade. Tamošnje određivanje nivoa zarada može se nazvati decentralizovanim. Zarade u javnom sektoru određuju se kroz sektorsko kolektivno pregovaranje, dok se zarade u privatnom sektoru određuju pretežno kroz pregovore između strana na nivou preduzeća. Iako se zarade u javnom sektoru određuju kroz sektorsko kolektivno pregovaranje postoji nedostatak širenja saznanja o potpisanim ugovorima. U javnoj upravi politika i razvoj zarada uglavnom su vođene političkim ciljevima u odsustvu formule za indeksaciju zarada.

U privatnom sektoru nijedan sindikat do sada nije ispunio zakonske uslove za reprezentativnost kako bi predstavljao svoje članove na radnim mestima – što znači da do polovine 2011. godine novi opšti kolektivni ugovori za privatni sektor neće moći da budu potpisani. 2011. godine Ministarstvo rada i socijalne politike predložilo je promene Zakona o radnim odnosima, pošto ih je razmotrio Ekonomsko-socijalni savet, po kojima se priznaju sindikati koji predstavljaju većinu zaposlenih u preduzećima u privatnom sektoru. Ove odredbe Vlade trebalo bi da odblokiraju pregovore o novom opštem kolektivnom ugovoru u privatnom sektoru. Drugi razlog za slabu pokrivenost kolektivnim ugovorima u privatnom sektoru je činjenica da u njemu većinu čine mikro i mala preduzeća.

Sektorski socijalni dijalog dominira i u Srbiji, gde je Opšti kolektivni ugovor potpisan u proleće

2008. godine, ali konkretni pregovori o zaradama su prepušteni granskom pregovaranju. Ipak, mnogi kolektivni ugovori u sektorima izvan javnog sektora su odavno istekli, uz samo dva granska kolektivna ugovora potpisana 2010. godine u sektoru građevinarstva i poljoprivredi/proizvodnji hrane. Štaviše, u period posle 2000. godine došlo je do postepenog ali stalnog opadanja snage sindikata, koja se ogledala u smanjenju pokrivenosti radnika i zaposlenih kolektivnim ugovorima.

Bilo kako bilo, novim državama članicama EU nedostaje autonomni socijalni dijalog.

Njih naročito karakteriše neadekvatno kolektivno pregovaranje na sektorskom nivou kad su u pitanju nivo pokrivenosti i sadržaj (Gelab i Von-Vajthed, 2003.g.). Ovaj nedostatak naterao je Evropsku Komisiju da insistira tokom pregovora o pridruživanju da primoraju nove države članice da razviju autonomno kolektivno pregovaranje na sektorskom i nivou preduzeća (Lado i Von-Vajthed, 2003.g., Von-Vajthed, 2003.g.). Neke od novih država članica, posebno Mađarska, inicirale su i razvile komisije za sektorski socijalni dijalog. Nema sumnje da bi sličan prioritet trebalo da se postavi u državama Jugoistočne Evrope u toku priprema za moguće pridruživanje EU.

Pretežno pregovaranje na nivou preduzeća

Mađarska ima pretežno decentralizovan sistem određivanja nivoa zarada sa relativno malim brojem radnika pokrivenih zvaničnim kolektivnim pregovaranjem i ugovorima sklopljenim izvan preduzeća. Ipak, pregovaranje o zaradi na nivou preduzeća postojalo je paralelno sa radom Nacionalnog saveta za mirenje interesa, koji je radio od 1992. od 2011. godine. Savet je na godišnjem nivou pregovarao o minimalnoj zaradi na nacionalnom nivou (barem do 2011. godine) i uz to je formulisao preporuke o rastu prosečne zarade koje su služile kao okvir za pregovore na nivou preduzeća. Ovo višegodišnje iskustvo je prilično jedinstveno u regionu, iako postoji malo dokaza koji ukazuju na nivo do kojeg su preporuke o zaradama na nacionalnom nivou uticale na trendove kretanja zarada na nacionalnom nivou.

U julu 2011. godine Savet je zamenjen Nacionalnim ekonomskim i socijalnim savetom, u kojeg su uključeni poslodavci, zaposleni, NVO, privredne komore i crkve. Nacionalni ekonomski i socijalni savet može da izradi nacрте predloga o zaradama i predloži ih Vladi, ali nema nikakvu moć odlučivanja (Budapest Times, 7. jul 2011.g).

Štaviše, pokrivenost kolektivnim pregovaranjem značajno se smanjila tokom tranzicione ere. Deo zaposlenih pokriven ugovorima o zaradi na nivou industrije opao je sa blizu 30 odsto 1992. godine na manje od 10 odsto 2002. godine, dok je pokrivenost ugovorima na nivou preduzeća opala sa 20 odsto 1992. godine na manje od 5 odsto 2002. godine.¹

Nejednakost zarada u Mađarskoj rasla je snažno i prilično neprekidno tokom tranzicije, osim 2001–2002. godine kada je dupliranje minimalne zarade privremeno popravilo relativnu poziciju radnika sa dna liste zarada (Köllő, 2010).

Bugarsku karakteriše prilično složen sistem pregovaranja o zaradama i, u praktičnom smislu, zarade se određuju na tri nivoa: nacionalnom, granskom i na nivou preduzeća. Ipak, koordinacija između ova tri nivoa i dalje je slaba. Uloga nacionalnog nivoa je bila prevashodno da odredi nivo minimalne zarade. Iako se granski kolektivni ugovori postižu konsenzusom i Ministarstvo rada im može dati prošireno dejstvo na sva preduzeća, u praksi se retko poseže za tom opcijom, pri čemu se slabi potencijalni uticaj sektorskog pregovaranja. Promena mehanizma za utvrđivanje nivoa zarada uvedena je prema savetima MOR kroz "Pakt o ekonomskom i socijalnom razvoju Republike Bugarske do 2009. godine", kojeg su potpisali socijalni partneri i Vlada 2005. godine. Cilj je bio da se napravi, slično iskustvu Mađarske, veza između pregovaranja o zaradama na nacionalnom nivou i pregovaranja o zaradama na decentralizovanim nivoima. Socijalni partneri su se takođe složili da istovremeno dovedu u vezu zarade sa inflacijom, produktivnošću, konkurentnošću i promena poreske politike. Takve koordinacione mehanizme bi trebalo dalje razvijati zato što ostaje relativno slaba veza između zarada i produktivnosti.

2.2 | Utvrđivanje minimalne zarade

Institucije minimalne zarade su nejednako razvijene u državama koje su pokrivene ovom knjigom. 2009. godine Globalni pakt za zapošljavanje usvojen na Međunarodnoj konferenciji o radu kao odgovor dostojanstvenog rada na krizu, posebno je pozvao vlade da razmotre opcije kao što su minimalne zarade, čime bi se moglo umanjiti siromaštvo i nejednakost, povećati tražnja i doprineti ekonomskoj stabilnosti (MOR 2009b). Globalni pakt za zapošljavanje pominje da Konvencija MOR br. 131 o Utvrđivanju minimalne zarade može da obezbedi smernice u ovom smislu. Pet država od onih koje su uključene u studiju – Albanija, Bosna i Hercegovina, BJR Makedonija, Rumunija i Srbija – ratifikovale su Konvenciju 131 koja sadrži smernice o nivoima minimalne zarade. Konvencija tvrdi da politika minimalne zarade treba da bude povezana u što većoj meri sa nacionalnom praksom i uslovima, a posebno sa: (a) potrebama radnika i njihovih porodica, uzimajući u obzir opšti nivo zarada u državi, troškove života, socijalna davanja i relativni životni standard drugih društvenih grupa; i (b) ekonomskim faktorima, uključujući potrebe privrednog razvoja, nivoa produktivnosti i poželjnost dostizanja i zadržavanja visokog nivoa zaposlenosti. Za razliku od statutarne minimalne zarade koja postoji u većini država Jugoistočne Evrope, BJR Makedonija odskače time što još uvek nije uspostavila sistem utvrđivanja minimalne zarade. Razgovori su započeli polovinom 2011. godine i nastaviće se tokom 2012. godine o mogućem uspostavljanju minimalne zarade.

Većina država ima statutarnu minimalnu zaradu

U Albaniji minimalna zarada utvrđuje se posle konsultacija tripartitnog komiteta za zarade u Nacionalnom savetu rada odlukom Saveta ministara na nacionalnom nivou i ona je obavezna kako za zaposlene u javnom, tako za zaposlene u privatnom sektoru. Istovremeno, nivo minimalne zarade u javnom sektoru redovno objavljuje Ministarstvo finansija i on služi kao osnova kako za minimalnu zaradu tako i za minimalni nivo doprinosa za socijalno osiguranje.

Dok su minimalne zarade redovno rasle od 1995.g. odnos minimalne i prosečne zarade progresivno je opadao, od 53 odsto 1995.g. do 47.7 odsto 2007. godine. Štaviše, razne studije pokazale su da minimalna zarada još uvek nije dovoljna da obezbedi pristojan životni standard radnicima i njihovim porodicama.

U Bosni i Hercegovini dva veća entiteta drastično su se razlikovala u smislu propisa i trendova minimalne zarade. U Federaciji Bosne i Hercegovine minimalna zarada utvrđena je u avgustu 2005. godine Opštim kolektivnim ugovorom na prilično visokom procentu prosečne zarade (50 odsto). U Republici Srpskoj minimalna zarada je uspostavljena po prvi put u martu 2006. godine, ali na nižem nivou od 40 odsto prosečne zarade. Za razliku od Federacije Bosne i Hercegovine Republika Srpska je dozvolila i uvođenje minimalne zarade za mlade (od 15 do 24 godine). Ipak, kretanje minimalne zarade u ova dva entiteta vremenom je konvergiralo. Štaviše, oba slučaja su pokazala da minimalna zarada nije imala nijedan negativan uticaj na zapošljavanje. Relativno visok nivo minimalne zarade u Bosni i Hercegovini nije odvratio rast zaposlenosti u zemlji. U Republici Srpskoj značajni skokovi minimalne zarade početkom 2006. godine i nešto kasnije nisu izazvali smanjenje zaposlenosti. Zaista, rastući trend zaposlenosti između 2004. i 2006. godine naizgled je nastavljen bez prekida. Istovremeno, nivoi zarada u neformalnoj ekonomiji bili su uporedivi sa nivoima zarada u formalnom sektoru tako da rast minimalne zarade u formalnoj ekonomiji nisu doveli do prelaska poslodavaca u neformalnu ekonomiju.

Mađarska je uvela statutarnu minimalnu zaradu 1989. godine, neposredno pre promene režima. Od 1992. do 2011. godine (sa prekidom od četiri godine) o minimalnoj zaradi pregovaralo se svake godine na tripartitnom Nacionalnom savetu za mirenje interesa i ona je bila zakonski obavezujuća za čitavu privredu. Minimalna zarada igra važnu ulogu u budžetu jer se koristi kao referentna vrednost za nekoliko odredbi socijalne pomoći i takođe služi kao minimalna osnova za izračunavanje doprinosa za socijalno osiguranje za samozaposlene.

Od jula 2006. godine Mađarska je uvela prilično originalnu reformu, po kojoj se minimalna zarada razlikovala prema veštinama neophodnim za određene poslove i prema radnom iskustvu. Razlikovanje po iskustvu je kasnije napušteno 1. januara 2009. godine (Köllő, 2010).

Tokom prethodne decenije relativna vrednost minimalne zarade prilično se promenila. Pri njenom uvođenju minimalna zarada iznosila je 34 odsto prosečne zarade, dok je 2000. godine, neposredno pre dva velika skoka, iznosila 29 odsto, mnogo manje od proseka EU. Tokom 2001. i 2002. godine Vlada je udvostručila stopu, što je podiglo udeo minimalne zarade u prosečnoj zaradi na 39 odsto tokom 2001. i 43 odsto tokom 2002. godine. Povećanje minimalne zarade omogućilo je smanjenje dispariteta među zaradama, kao i unapređenje situacije slabo plaćenih radnika. Istovremeno, tako naglo i veliko povećanje imalo je različite uticaje na zapošljavanje, posebno u malim i srednjim preduzećima (Köllő, 2010). Kao što je već spomenuto Nacionalni tripartitni savet za mirenje interesa zamenjen je širim Nacionalnim ekonomski i socijalnim savetom u julu 2011. godine, gde proces utvrđivanja minimalne zarade može da bude u potpunosti promenjen, i mogao bi da poništi ranije intenzivno učešće socijalnih partnera u njemu.

U Srbiji o minimalnoj zaradi pregovara se između Vlade i reprezentativnih asocijacija radnika i poslodavaca. Od 2005. godine određena je kao neto iznos po satu i takođe je određena u mesečnim ekvivalentima i bruto iznosima, u skladu sa odlukama koje dva puta godišnje donosi tripartitni Socijalno-ekonomski savet. Ipak, ako do dogovora o iznosu ne može da dođe, Vlada donosi konačnu odluku. Minimalna zarada je niska – generalno ispod 40 odsto prosečne zarade – i njeno sprovođenje je slabo.

Bugarska je uvela minimalnu zaradu 1997. godine. Cilj je bio da se postepeno poveže prava (realna) minimalna zarada sa ekonomskim rastom i da se time uspostave bolje veze sa produktivnošću, popravi situacija slabo plaćenih radnika i stimulišu nivoi zarada u privredi. Dok je od 2001. do 2007. godine nominalni rast zarade od 80 odsto imao nekog uticaja na smanjenje siromaštva, kriza je unazadila poziciju slabo plaćenih radnika. Kako 42.6 odsto žena spada u slabo plaćene zaposlene (dok je kod muškaraca ta stopa 37.4 odsto), minimalna zarada može da bude važna za unapređenje prihoda žena.

U Rumuniji, do 2011. godine, nacionalna minimalna zarada, pala je pod odgovornost Vlade posle konsultacija sa socijalnim partnerima. Bilo je očekivano da minimalna zarada pokrije sve zaposlene, da uspostavi početni nivo pri pregovaranju o zaradama i da obezbedi egzistencijalni minimum. Ipak, uprkos redovnim povećanjima od sredine 1990ih minimalna zarada u realnom smislu nije dostigla nivo iz 1990. godine do januara 2009. Udeo minimalne zarade u prosečnoj opao je sa 60 odsto 1990. godine na 20 odsto 1996. godine, pre nego što je opet porastao, ali privremeno, na nivo od 31 odsto 2010. godine. Prema viđenju sindikata minimalna zarada ostaje ispod egzistencijalnog minimuma.

Prema novom Zakonu o socijalnom dijalogu (Zakon broj 62/2011) koji je usvojen u maju 2011. godine, nacionalna minimalna zarada će sada biti određena od strane Vladine naredbe posle konsultacija sa novoformiranim Nacionalnim tripartitnim savetom kojim predsedava Premijer ili Ministar rada u njegovom odsustvu. U Nacionalnom tripartitnom savetu nalaze se i predsednici nacionalnih konfederacija poslodavaca i sindikata, državni sekretari svih ministarstava i predstavnik Narodne banke. Biće važno nadgledati kakav će uticaj takve institucionalne reforme imati na proces utvrđivanja minimalne zarade i na ulogu socijalnih partnera.

Nedostatak minimalne zarade

Za razliku od drugih zemalja uključenih u ovo istraživanje, u BJR Makedoniji ne postoji statutarano utvrđena nacionalna minimalna zarada. Umesto nje postoji statutarani minimum za isplatu doprinosa za socijalno osiguranje, koji obezbeđuje samo uplatu minimalnih doprinosa u fond socijalnog osiguranja i obezbeđuje sigurnosnu mrežu za radnike u vidu penzije. Uz to Zakon o isplati zarada zahteva da zarade ne mogu da budu niže od 50 odsto prosečne bruto zarade na nivou grane. Ipak, minimalne zarade mogu da budu uspostavljene i kroz granske kolektivne ugovore. Samo nekoliko grana, kao što su industrija kože i tekstila, postavilo je minimalnu zaradu na nivou nešto nižem od 50 odsto od prosečne neto zarade u grani. Na nivou od 37 odsto prosečne neto zarade minimalna zarada u javnom sektoru uspostavljena je dogovorom između strana unutar grane. Minimalna zarada povećana je 2007. godine za 10 odsto, uz opšte povećanje zarada u državnoj upravi. Za zaposlene u Vladi nema odredbi o automatskom podešavanju minimalne zarade kao odgovoru na kretanja cena. Umesto toga o njoj pregovaraju strane potpisnice. Minimalna zarada u nekim granama javnog sektora ponovo je povećana u julu 2009. godine.

2.3 | Neformalno zaposljavanje i kretanja zarada

Neformalna ekonomija igra važnu ulogu u regionu. U Srbiji neformalna ekonomija – zajedno za uvođenjem neformalnih odnosa u zapošljavanju – značajno se povećala od kako je kriza počela. U Bosni i Hercegovini blizu jedne trećine cele zaposlenosti čini zaposlenost u neformalnom sektoru, uglavnom u poljoprivredi. Mladi ljudi su takođe izuzetno zastupljeni u neformalnoj ekonomiji, posebno u Federaciji. Takođe je primetna nešto veća zastupljenost muškaraca u neformalnom sektoru, posebno u Republici Srpskoj. Slično tome u BJR Makedoniji neformalna ekonomija je prilično velika, njen udeo u BDP-u 2004-2005. godine procenjen je na 39.6 odsto, što je nešto veći procenat od 34.1 odsto koliko je registrovano krajem 1990ih (Schneider 2007).

Postoje i neformalna postupanja sa zaradama u formalnom sektoru. Neprijavljene zarade su posebno zastupljene u svim državama regiona i najčešće su u obliku takozvanih “zarad u koverti” (“zarada ispod stola”) kada poslodavci zvanično isplaćuju svojim radnicima minimalnu zaradu i time je prijavljuju, uz koju onda bude isplaćena dodatna zarada u gotovini (koja je neprijavljena). Ova praksa može da ima značajan uticaj na javne finansije i da vodi umanjeњу poreskih prihoda i doprinosa. Ona takođe ima negativan uticaj na socijalno osiguranje i penzije radnika. Ponekad neformalne isplate zarada određuju se po dogovoru sa radnicima, koji na ovaj način takođe mogu da izbegnu plaćanje dela poreza na zarade uprkos jasnom gubitku u budućim socijalnim davanjima. Na strani poslodavaca ovakav aranžman omogućava im da minimizuju uplatu doprinosa za socijalno osiguranje i porez na prihode. Takve neformalne isplate su ponekad opravdane kako od strane radnika tako i od strane poslodavaca činjenicom da je sistem socijalnog osiguranja nedelotvoran, kao na primer u Albanije, gde sankcije postoje ali su slabe. Ponekad, kao što tvrdi Sindikat metalaca Bugarske, pritisak se vrši na radnike da potpišu nove ugovore koji podrazumevaju nižu osnovnu zaradu i više iznose (neformalnih) isplata bonusa.

U Srbiji, gde veliki broj radnika prima minimalnu zaradu, što sugeriše zaključak da su neprijavljene zarade uobičajena pojava, iako o tome nema podataka. U BJR Makedoniji neprijavljene zarade kao dodatak na osnovnu (prijavljenu) zaradu relativno su česta pojava u privatnom sektoru. Pored toga podaci o zaradama donekle dokazuju “grupisanje” zvanično isplaćenih zarada na nivou od oko 65 odsto minimalne osnovice za doprinose za socijalno osiguranje. To je naročito slučaj kod hotela i restorana, u poljoprivredi i trgovini nekretninama.

TABELA 1.2 | SISTEMI MINIMALNE ZARADE U JUGOISTOČNOJ EVROPI 2011. GODINE

	Države
Statutarna ili nacionalna min. zarada	Mađarska (od 1989.) Bugarska (od 1990.) Rumunija (od 1991.) Albanija (od 1995.) Srbija (od 2001.) Bosna i Hercegovina (od 2005.)
Nema minimalne zarade	Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija (socijalni minimum)

Izvor: ilustracija autora

3 | Kriza: Konačni uticaj na zaposlenost

3.1 | Opšte privredno usporavanje

Finansijska i ekonomska kriza je jasno uticala na države jugoistočne Evrope. Do privrednog usporavanja je došlo zbog smanjenja tražnje, pogotovo sa spoljnih tržišta, što je pogodilo ove izvozno orjentisane države.

Nakon brzog i visokog privrednog rasta početkom poslednje decenije prošlog veka, mnoge od ovih država su se suočile sa kontrakcijom privredne aktivnosti od druge polovine 2008. godine i tokom 2009. godine.

U Bugarskoj, rast BDP na kraju 2008. godine je smanjen za 3.5 procentna poena u poređenu sa prvim kvartalom iste godine, a recesija je nastavila da raste u 2009. godini. Između 2007. i 2009. godine, pad je iznosio blizu 5 procenata. Pad je bio čak i viši u Mađarskoj, gotovo 7 procenata. U Mađarskoj, izvoz je pao za 21 odsto u 2008.-09. godini, uprkos dramatičnoj devalvaciji forinte. Rumunija je, nakon privrednog rasta od 7.1 odsto u 2008. godini, iskusila pad BDP od 7.7 procenata u 2009. godini, i 2.2 procenta u 2010. godini. U Bosni i Hercegovini je došlo do kontrakcije od 3.2 procenta u 2009. godini, pre blagog porasta, manjeg od 1 posto, u 2010. godini. U Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji, rast BDP je opao u četvrtom kvartalu 2008. godine, nakon pada izvoza i doznaka, i doveo do negativnog rasta BDP od 1-2 odsto u 2009. godini. U Albaniji, iako je rast BDP ostao pozitivan, pad doznaka iz inostranstva, koje su u proseku iznosile 1 milijardu eura godišnje, je bio još jedan znak uticaja krize na albansku privredu, što je dovelo do pada investicija i potrošnje. Slično, model rasta u Srbiji, do sada podstican uglavnom doznakama i direktnim stranim investicijama uglavnom iz procesa privatizacije, takođe je bio zahvaćen krizom. Od tada je Srbija potonula u recesiju i BDP je opao za 3 odsto u 2009. godini (godina-za-godinom), pre nastavka rasta u 2010. godini (+ 1.8 odsto).

Opšte pogoršanje privredne situacije izazvalo je trgovinski deficit u nekim državama, uz pogoršanje platnog bilansa u Bugarskoj, Mađarskoj i Srbiji. Mađarska, Bosna i Hercegovina i Srbija su se obratile MMF i drugim organizacijama za pomoć u vidu kredita, da bi izbegle finansijski kolaps.

Kontrakcija se proširila na sve privredne sektore, uključujući i tradicionalno napredne sektore poput proizvodnje i građevine u Bugarskoj, gde je industrijska proizvodnja u 2009. godini, opala za skoro 20 procenata u poređenju sa 2008. godinom. Slično se dogodilo sa turizmom u Albaniji.

3.2 | Uticaji na zaposlenost

Kontrakcija ekonomije je imala uticaja na zaposlenost u zemljama obuhvaćenim ovom studijom, iako na različite načine. Generalno, izazvala je porast nezaposlenosti u, na primer, Mađarskoj, Bosni i Hercegovini i Rumuniji. U Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji uticaj na zaposlenost još nije jasno vidljiv. Uopšteno govoreći, na osnovu izveštaja stručnjaka možemo da zaključimo da se najveći deo uložениh napora izazvanih krizom tiču zaposlenosti, pogotovo u Srbiji. Takođe je došlo do direktnog širenja neformalne ekonomije u nekim delovima regiona, kao na primer u Albaniji.

3.3 | Trendovi realne zarade

Izveštaj MOR o globalnim zaradama je pokazao da je kriza širom sveta imala uticaj ne samo na zaposlenost nego i na zarade. Realan rast zarada opao je u proseku za polovinu tokom 2008.-09. godine, dok je izvestan broj država čak iskusio pad realne zarade. U srednjoj i istočnoj Evropi rast realne zarade pao je sa 6.6 procenata u 2007. godini na 4.6 procenata u 2008. godini i -0.1 procenta u 2009. godini (MOR, 2010a, str.7). U principu, realne zarade su najpre počele blago da rastu da bi potom počele da opadaju.

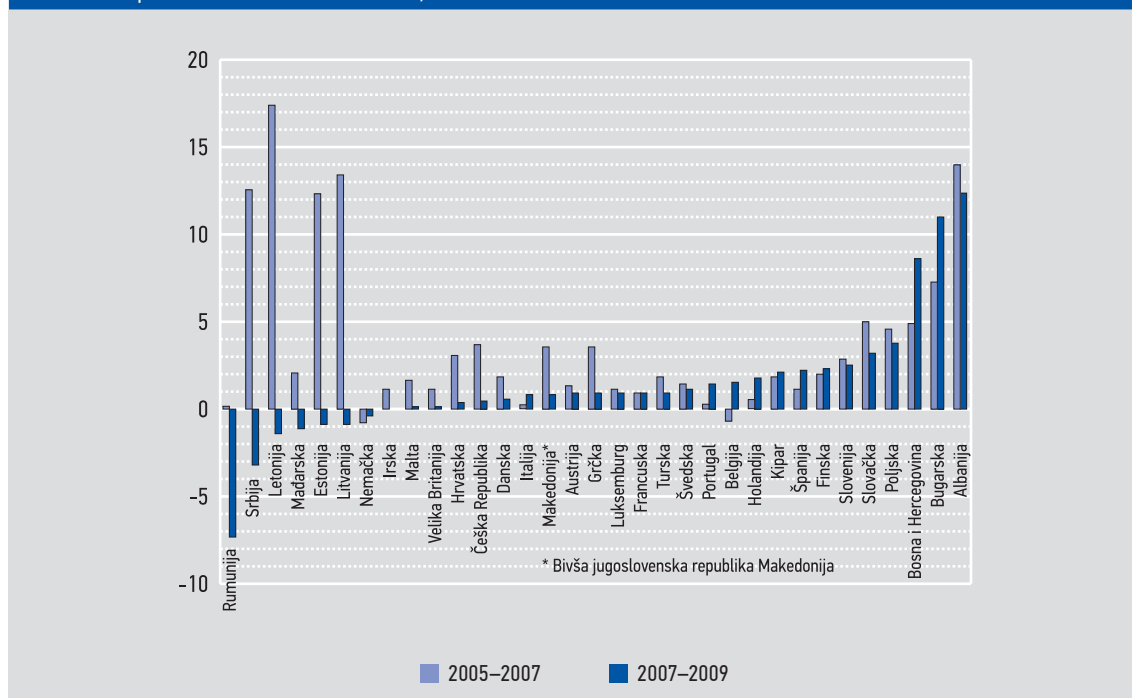
Ako pogledamo region jugoistočne Evrope vidimo da su ove države takođe iskusile određen uticaj na zarade. O ovome je bilo reči u različitim poglavljima ovog izveštaja, a takođe je i potvrđeno podacima koji su prikupljeni pomoću statističkih zavoda. Države izveštavaju o slabom ali još uvek pozitivnom rastu realnih zarada u 2008. godini, dok u 2009. godini realne zarade dobijaju negativne vrednosti, pogotovo u Mađarskoj i Rumuniji. U Mađarskoj je od prvog kvartala 2008. godine do prvog kvartala 2009. godine zabeležen pad od 3 procenta, sa nekim razlikama između javnog, gde je zabeležen brži pad, i privatnog sektora. U Rumuniji, po prvi put u protekloj deceniji, realne zarade su pale za više od 5 odsto u 2008.-09. godini, a taj trend se nastavio i tokom 2010.-11. godine. Pad je posebno bio jak u javnom sektoru. U Srbiji se na osnovu korišćenih podataka, čak vidi pad realnih zarada u periodu 2008-09. godine.

Ostale zemlje su uspele da održe pozitivan realan rast zarada u 2009. godini, iako sporijim tempom nego u 2008. godini, kao na primer Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija.

Moguće je da u Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji državna statistika ne oslikava realnu situaciju o razvoju prosečne zarade zbog metodološke promene u zvaničnom prikupljanju podataka, gde je vidljivo veštačko povećanje prosečnih zarada u 2008. godini praćeno integrisanjem nekadašnjih dodataka u osnovnu zaradu. Vidi se opadanje realnih zarada u 2009. godini, iako su realne zarade tokom dvogodišnje krize ostale blago pozitivne.

Nasuprot tome, rast realnih zarada u Bugarskoj i Bosni i Hercegovini se nastavio u 2009. godini, ali je zatim počeo da usporava u 2010. godini, u obe zemlje, zbog kasnije pojave krize.

SLIKA 1.1 | RAST REALNE ZARADE, 2005-2007. GODINA U POREĐENJU SA 2007- 2009. GODINOM

Izvor: Baza podataka Izveštaja MOR o globalnim zaradama i procene autora

Na nivou preduzeća, ozbiljna smanjenja zarada čak i u nominalnom smislu, zabeležena su u Albaniji i Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji gde su u 2009. godini neka preduzeća primenila odredbu koja postoji u nekim granskim kolektivnim ugovorima a odnosi se na smanjenje nominalnih zarada za 20 odsto.

U načelu, ekonomska situacija u regionu je dovela do ne baš velikodušnog povećanja zarada u svim sektorima. U nekim slučajevima uzrok ovome bi moglo biti skraćenje radnog vremena praćeno usporavanjem privrednog rasta. Slaba povećanja nominalne zarade donekle su bila ublažena

usporavanjem inflacije, tako da je pad realnih zarada za sada bio manje ozbiljan nego što bi bio u slučaju da je praćen porastom cena.

Dokazi koji su priloženi ovde, kao i u drugim poglavljima ove knjige potvrđuju pad realnih zarada tokom krize. Ovo je svakako uticalo i na kupovnu moć radnika i na njihovu potrošnju, a možda je doprinelo i ograničenju ili odlaganju šansi za privredni oporavak. Ovaj izveštaj pokazuje da je zbog toga potrošnja opala u mnogim državama regiona.

3.4 | Zaostajanje zarada i neformalne isplate zarada

Pored opadanja realnih zarada, ponovna pojava neisplaćivanja zarada i zaostajanja zarada je takođe bila primećena u regionu, pogotovo u Albaniji i Bosni i Hercegovini. Zaista, što se tiče Bosne i Hercegovine, a posebno Republike Srpske, u izveštajima se vidi da je recesija dovela do povećanja problema u vezi sa neisplaćivanjem socijalnih doprinosa i dodataka, kao i do pojave zaostajanja zarada. Iako empirijske studije nisu dostupne, čini se da postoji opšte uviđanje među predstavnicima radnika i zvaničnicima Vlade da je recesija povećala aktivnost u neformalnom sektoru u kom je, takođe, rasprostranjeno neisplaćivanje zarada.

Povećanje neformalnih isplata u gotovom novcu, kao i neprijavljenih zarada "ispod stola", bilo je u cilju upotpunjavanja zvaničnih zarada radnika na nivou minimalne zarade, a takođe se očekuje od poslodavaca u mnogim zemljama regiona kao strategija za preživljavanja, da bi se ograničilo opterećenje socijalnih doprinosa i smanjili ukupni troškovi radne snage. Očigledno, neisplaćivanje zarada se nije prikazalo u zvaničnoj statistici. Slično tome, moguće je da je činjenica da su mnoge firme poslale uglavnom slabo plaćene radnike na neplaćeno odsustvo, veštački povećala prosečne zarade, iako ovo nije prikazalo povećanje neto zarada radnika. Trebali bi takođe da naglasimo da zaposlenost koja opada unutar krize – što uglavnom pogađa radnike na dnu lestvice zarada - takođe može da dovede do veštačkog povećanja prosečnih zarada. Kao rezultat toga, smanjenje prosečnih zarada bi u realnosti moglo da bude ozbiljnije nego što zvanična statistika nagoveštava.

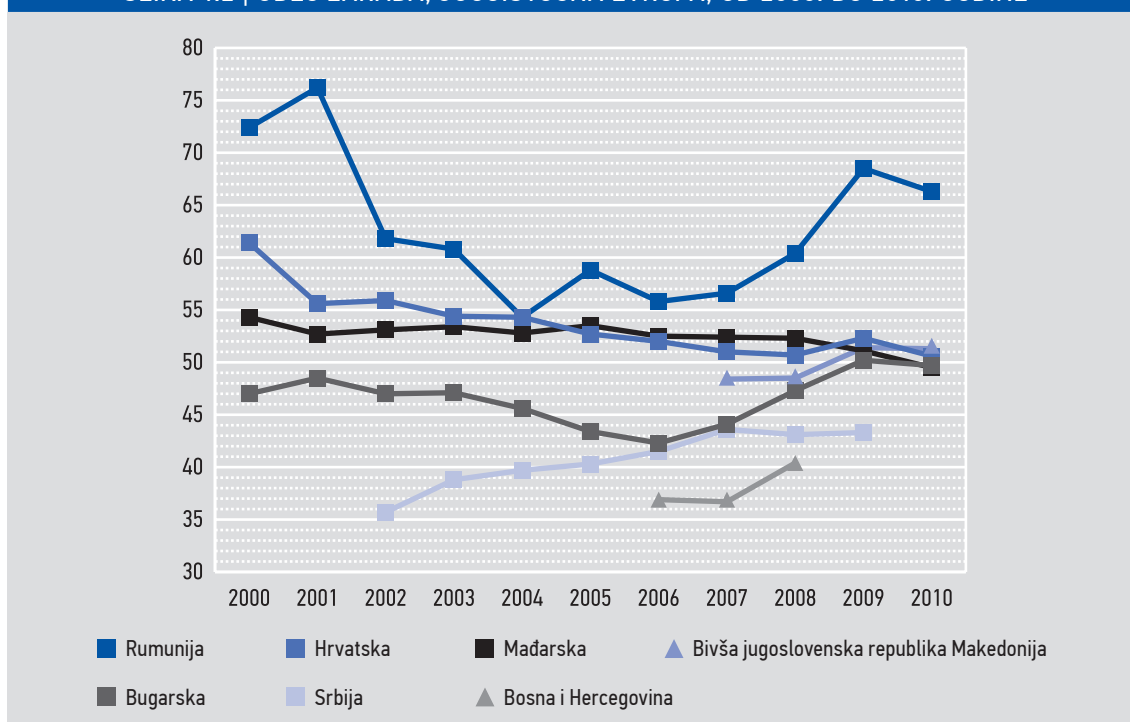
3.5 | Udeo zarada

Različite međunarodne studije su pokazale dugoročni pad udela zarada širom sveta (MOR, 2010a).²

Interesantno je da on nije opao tokom 2008. godine, već je imao tendenciju rasta zbog značajnog pada BDP i a relativnog vremenskog zaostajanja pre nego što su zarade bile potpuno pod uticajem smanjenja proizvodnje. To pokazuju statistički brojevi (videti Sliku 1.2) koji prikazuju promenu udela zarade koja je iznad nule u većini zemalja tokom 2008.-09. godine.

Dok se udeo zarade povećao širom regiona jugoistočne Evrope tokom ove dve godine, očigledno se posle 2009. godine očekivao pad, uporedo sa padom realnih zarada tokom recesije, a nedostatak prilagođavanja zarada se očekivao paralelno sa nekim znacima privrednog oporavka u 2010-2011. godini. Ovaj proces je već primećen u nekim državama u 2009. godini, recimo u Bugarskoj, gde je udeo zarada počeo da opada od drugog kvartala 2009. godine sa 42 na 38 procenata. Ovo je takođe primećeno i u Mađarskoj i Bosni i Hercegovini od prvog kvartala 2009. godine. Takvi trendovi su dodatno potvrđeni u 2010. godini. Udeo zarada je ponovo počeo da pada u 2010. godini, nastavljajući svoj dugoročni silazni trend, i to u većini zemalja obuhvaćenih ovom analizom: Bugarskoj, Mađarskoj, BJR Makedoniji i Rumuniji. Ovaj razvoj udela zarada tokom i posle krize potvrđuje dobijene rezultate o trendovima udela zarade u 2008-09. godini u drugim evropskim i ne-evropskim državama (MOR, 2010a).

SLIKA 1.2 | UDEO ZARADA, JUGOISTOČNA EVROPA, OD 2000. DO 2010. GODINE

Izvor: Baza podataka Izveštaja MOR o globalnim zaradama

3.6 | Minimalana zarada i slabo plaćen rad

Trendovi zarada su takođe bili pogođeni krizom. Međutim, u region su postojala dva različita odgovora na to. Neke države su odlučile ili da zamrznu ili da ograniče povećanja minimalne zarade sa zvaničnim ciljem da daju prioritet zapošljavanju kroz smanjenje troškova radne snage. Druga grupa država je umesto toga odlučila da poveća svoje minimalne zarade, da bi na taj način zaštitila najugroženije radnike.

Indikator razvoja minimalne zarade u odnosu na prosečnu zaradu, prikazan je Kaitz indeksom, koji je značajno pao u Albaniji i Bugarskoj: drugim rečima, minimalna zarada je pala u odnosu na prosečnu zaradu. U Albaniji, kriza je dovela do daljeg gubitka vrednosti minimalne zarade u odnosu na prosečnu zaradu, što je počelo već u drugoj polovini 2000. godine. Tokom krize, Kaitz indeks je takođe opao u Hrvatskoj i Mađarskoj. Jedino je u Rumuniji blago porastao Kaitz indeks, ali to je bilo više zbog pada prosečne zarade nego zbog značajnog porasta minimalne zarade, koja je ostala ispod 30 procenata prosečne zarade.

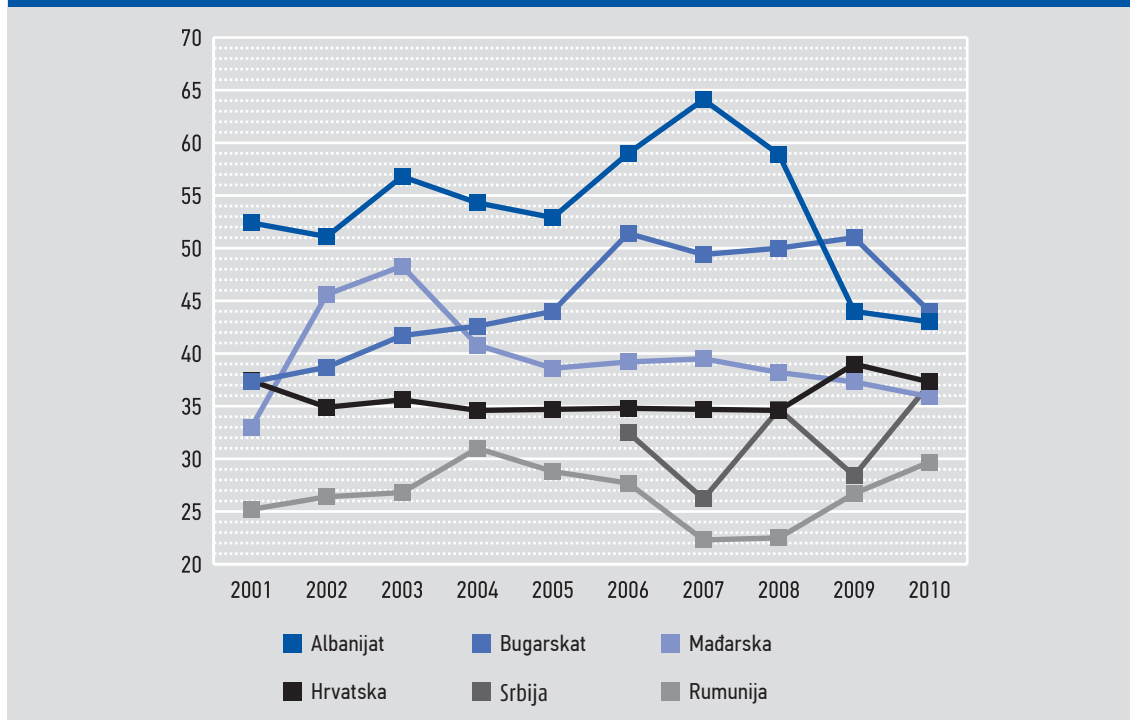
Nasuprot tome, minimalna zarada u Srbiji je tokom 2008.-09. godine nastavila da raste: dok je u 2006. godini predstavljala samo 21 odsto prosečne zarade, u 2009. godini je porasla na 37.1 odsto, prvenstveno nakon značajnog povećanja od 11 odsto u januaru 2009. godine. Ipak, ostala je nepromenjena do kraja godine. Po tradiciji, postoji opšte prilagođavanje stope u Srbiji dva puta godišnje u januaru i julu.

Interesantno je da je, od početka krize, Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija, koja nema zakonsku minimalnu zaradu, iskusila povećanje zarada u nekim granskim kolektivnim ugovorima u javnom sektoru.

Ovi trendovi se moraju analizirati u kontekstu već postojećih i prilično niskih nivoa minimalne zarade u državama poput Bugarske i Rumunije, gde preovladavaju najniže minimalne zarade (ispod 200 EUR) u EU27, kao i Albanije u kojoj minimalna zarada ostaje ispod porodične granice siromaštva. U Rumuniji, zastupljenost slabo plaćenih radnika, koja već iznosila 50 odsto ukupne radne snage u 2007. godini

porasla je tokom krize do 54 odsto u 2009. godini. Uopšteno uzev kriza je otežala položaj slabo plaćenih radnika, što je situacija koja zahteva aktivniju politiku minimalne zarade u budućnosti.

SLIKA 1.3 | KAITZ INDEKS (MINIMALNA ZARADA/PROSEČNA ZARADA), JUGOISTOČNA EVROPA, 2000.–2009. GODINA.

Izvor: Baza podataka Izveštaja MOR o globalnim zaradama

3.7 | Novi izvori nejednakosti zarada

Različita poglavlja ovog izveštaja ukazuju na magućnost da se nejednakost zarada povećala tokom krize, iz različitih perspektiva.

Nejednakost zarada između vrha i dna

Čini se da je u nekoliko zemalja, kriza pogoršala nejednakost u zaradama između radnika na vrhu i dnu skale zarada u 2008.–2010. godini, delimično zbog sporog progressa minimalne zarade. Neka poglavlja ovog izveštaja takođe pokazuju porast Džini koeficijenta. Pored toga, u Rumuniji je ograničen napredak minimalne zarade bio praćen širenjem nejednakosti zarade među radnicima na najvišem i najnižem decilu tokom proteklih deset godina.

Nejednakost zarada između privatnog i javnog sektora

Generalno, zarade i u javnom i u privatnom sektoru su bile pogođene krizom, ali ne u jednakom obimu. Pad realnih zarada je bio mnogo ozbiljniji u javnom sektoru- praćen odlukama Vlade da smanji budžetsku potrošnju (uključujući zarade zaposlenih u javnom sektoru), da bi se prevazišla kriza (videti Tabelu 1.3).

U Mađarskoj je, u 2009. godini, razlika u rastu realne zarade bila gotovo 15 procentnih poena. Zarade u javnom sektoru su osetile oštar pad od skoro 13 procenata, dok su realne zarade u privatnom sektoru nastavile sa pozitivnim rastom od 1.7 procenata, iako je taj rast niži nego u 2008. godini. Prilagođavanje zaposlenosti je, ipak, bilo veće u privatnom sektoru, dok je radno vreme u oba sektora bilo smanjeno (za 3 odsto).

U Bugarskoj i Srbiji je na primer pad realnih zarada bio takođe generalno veći u javnom nego u privatnom sektoru. Ipak, u Srbiji je zarada u privatnom sektoru nastavila da raste tokom 2009. godine zato što je više radnih mesta izgubljeno u ovom sektoru, i to uglavnom niže plaćenih, što je izazvalo veštački rast prosečne zarade. Konačno, u najekstremnijem slučaju, u Rumuniji, zaposlenima u javnom sektoru zarada je u 2010. godini smanjena za 25 odsto, što je praćeno dodatnim smanjenjem u 2011. godini. Kao rezultat, jaz u zaradama između radnika u javnom sektoru, generalno bolje plaćenih, i radnika u privatnom sektoru je gotovo iščezao tokom 2008-2010. godine, opadajući sa 54 procenta u 2008. godini na 0 procenata u 2011. godini. Ovako veliki pad zarada u javnom sektoru nije mogao da prođe bez posledica na kvalitet radne snage i javnih usluga.

TABELA 1.3 | PRIMERI RASTA REALNE ZARADE U JAVNOM I PRIVATNOM SEKTORU U 2009. GODINI

	Privatni sektor	Javni sektor
Bugarska	K1 2009: 14.9 K2 2009: -0.6	K1 2009: 19.4 K2 2009: -2.7
Mađarska	K1 2009: +1.7 K2 2009: -1.4	K1 2009: -12.7 K2 2009: -4.4
Srbija	K1 2009: -1.7 K2 2009: -2.0	K1 2009: +5.1 K2 2009: +4.8

Izvor: MOR baza podataka o globalnim zaradama (MOR, 2010. g.)

Razlika u zaradama između polova

Uopšteno gledano, nema komparativnih podataka u regionu koji pokazuju razliku u zaradama između polova. S' toga možemo dobiti samo grube naznake polne diskriminacije. Svi podaci su dobijeni iz državnih statističkih zavoda i pokrivaju period od 2000.-2008. godine. Možemo da vidimo da najveći jaz u zaradama između muškaraca i žena postoji u Bosni i Hercegovini i Albaniji, oko 35 procenata. U Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji, u periodu od 2000. godine do 2008. godine, prosečna neto zarada muškaraca je bila 27.4 procenta viša nego kod žena, sa najvećim jazom primećenim u oblastima poljoprivrede, zanatstva, trgovine, hotelijerstva, zdravlja i socijalnog rada.

U Srbiji, razlika između prosečne cene rada po satu između žena i muškaraca je 15 - 16 procenata. Ovde, tokom 1998. godine, jaz u zaradama između polova - prilagođen za obrazovanje, iskustvo, posed, veličinu firme, industriju, industrijski odnos koncentracije četiri firme i udeo uvoza - iznosio je 10 odsto u preduzećima pokrivenim kolektivnim ugovorom.

U Bugarskoj, jaz u zaradama između polova opao je sa 31 odsto na 17 odsto između 1996. godine i 2006. godine.

Od početka finansijske i ekonomske krize, u nekim državama, poput Bosne i Hercegovine, žene se u većem obimu povlače sa tržišta rada. One su takođe često uspevale da zadrže svoja radna mesta, ali pod loše plaćenim uslovima. Žene koje su proporcionalno prisutnije u javnom sektoru, takođe su bile pogođene smanjenjem zarada i bonusa u ovom sektoru.

Drugi izvori nejednakosti rada tokom krize

Kriza je takođe pogodila slabije zaštićene radnike koji su uglavnom angažovani na netipičnim ugovorima o radu. Privremeni radnici su često bili prvi na velikom spisku otpuštanja (Von- Vajthed, 2011.g.), što je situacija koja je dodatno narušila njihovu ionako slabu pregovaračku poziciju. Značajne razlike u zaradama su nastavile da preovlađuju između formalne i neformalne privrede u regionu, uključujući Bosnu i Hercegovinu i Albaniju. Neki dokazi ukazuju na dalje povećanje teritorijalnog dispariteta u zaradama tokom krize, pogotovo u velikim državama poput Rumunije.

4 | Odgovori politike zarada na krizu

Sve Vlade u jugoistočnom regionu su preduzele niz mera kao odgovor na krizu. Neke od tih mera su uključivale finansijske reforme, dok su druge bile opštije ekonomske prirode i direktno su uticale na tržište rada. Veliki broj odgovora se fokusirao na prevazilaženje ili ograničavanje budžetskog deficita, i težili su ka veoma restriktivnim politikama u različitim oblastima javne potrošnje, uključujući zarade.

4.1 | Budžetska smanjenja u javnom sektoru

Budžetska ograničenja na rast zarada u javnom sektoru uvedene su u većini zemalja u regionu. U Bugarskoj je u julu 2009. godine zaustavljen očekivani rast nominalnih zarada finansiranih iz budžeta za brojne pozicije, uključujući javnu upravu, nastavnike i lekare. Osim toga, po savetu MMF, u Mađarskoj je ukinuta takozvana „trinaesta plata“ što je rezultiralo smanjenjem godišnje osnovne plate za 8 procenata. Ista međunarodna finansijska institucija dala je sličan savet Bosni i Hercegovini, Albaniji i Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji. U međuvremenu, u Srbiji je u 2010. godini došlo da daljih budžetskih smanjenja i značajnih redukcija u platnom fondu javnog sektora, praćenih obavezivanjem Vlade prema MMF, da zamrzne zarade u javnom sektoru i penzije u nominalnom iznosu u 2009. i 2010. godini.

Takođe, u Rumuniji je u septembru 2009. godine uveden opšti zakon o zaradama budžetskog osoblja zajedno sa listom anti-kriznih mera dogovorenih sa MMF, u zamenu za „stend-baj“ kredit za državu. Svrha rumunskog zakona bila je da se izradi jednostavnija, pravednija, transparentnija i jeftinija platna skala za zaposlene u javnom sektoru, kao i da se reformiše sistem bonusa. Ipak, sredinom 2011. godine, struktura zarada još uvek nije bila sprovedena. Do sada su se mere uglavnom fokusirale na postizanje značajnih ušteda u platnom fondu. Pored toga, budžetske restrikcije za državne službenike uvedene su 2009.-10. godine u obliku značajnih smanjenja zarada, kraćeg radnog vremena i plaćenog odsustva.

Mnoge Vlade su pokušale da sprovedu restrikcije zarada u javnom sektoru sa kontrolama napredovanja zarada u privatnom sektoru. Ovo je pokušavano na različite načine, sudeći po specifičnostima nacionalnog utvrđivanja zarada u privatnom sektoru.

4.2 | Dva alternativna pravca u pogledu minimalnih zarada

Restriktivne budžetske politike navele su brojne države da zamrznu ili odobre samo marginalna povećanja minimalne zarade. U Bugarskoj, na primer, doneta je odluka da se do sredine 2010. godine zamrzne minimalna zarada. U međuvremenu, minimalna zarada u Mađarskoj nije podignuta u prvoj polovini 2009. godine, uprkos zahtevu sindikata za povećanjem od 13.5 procenata, praćen njihovom procenom da bi minimalna zarada od 71,500 forinti bila ispod procenjenog nivoa egzistencijalnog minimuma (74,000 forinti).

Slično ovome, u Rumuniji, pregovori tokom 2010. i 2011. godine su doveli do skromnog porasta minimalne zarade. U 2010. godini, minimalna zarada u javnom sektoru zvanično je podignuta na 705 leja mesečno, ali zbog budžetskih ograničenja do ovog povećanja nikada nije došlo i odloženo je do kraja 2011. godine. S toga, novi nivo zarade u javnom sektoru ostao je sličan nivou zarade u privatnom sektoru do decembra 2010. godine. Šta više, u januaru 2011. godine, nakon pregovora, minimalna zarada u privatnom sektoru je povećana na 670 leja, dok je u javnom sektoru ostala na 600 leja mesečno u skladu sa novom Vladinom restriktivnom politikom zarada. Prema tvrdnjama sindikata, trenutni nivoi minimalne zarade još uvek ne pokrivaju nivo egzistencijalnog minimuma. Ovakva situacija može jedino da vodi ka daljem povećanju već visokog procenta slabo plaćenih radnika, pogoršavajući na taj način socijalnu situaciju.

Nasuprot tome, brojne druge zemlje su podigle minimalnu zaradu u 2009. godini, uključujući i Srbiju u kojoj je minimalna zarada podignuta za 11 procenata, pre nego što je zamrznuta bez prilagođavanja u drugoj polovini 2009. i tokom 2010. godine.

4.3 | Ostale reforme zarada

U Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji, nekoliko neoporezovanih dodataka (poput dodatka za hranu i prevoz) koji su dodavni na osnovnu zaradu, integrisni su u osnovnu zaradu 2009. godine. Ipak, sindikati su se žalili da su ovi dodaci revidirani naniže. Interesantno je da je u Albaniji primećen obrnut proces pri čemu su predstavnici radnika insistirali na pregovorima o dodatnim ne-novčanim beneficijama za svoje članove, zbog visokih nivoa poreza na lični dohodak i doprinosa za socijalno i zdravstveno osiguranje. U 2009. godini većina kolektivnih ugovora u regionu uključivala je odredbe o ne-novčanim naknadama. Ovaj primer ponovo pokazuje tesnu vezu između poreza i reformi zarada. Takođe ističe potrebu da se zarade upotpune- pogotovo kada su tako niske- dodatnim izvorima blagostanja.

4.4 | Radno vreme

U jugoistočnoj Evropi su postojale brojne debate u vezi promocije podele rada i smanjenja radnih sati kao strategije za očuvanje zaposlenosti tokom krize. U Srbiji, Ministarstvo rada i socijalne politike je, početkom 2009. godine, iznelo predlog za izradu plana za zadržavanje radnih mesta da bi se napravilo mesta za skraćivanje radnog vremena koje bi bilo subvencionisano od strane Vlade, kao alternativa za otpuštanja u privatnom sektoru. Ipak, ideja nije urodila plodom zbog nedostatka sredstava i straha od potencijalne opšte zloupotrebe. Brojne velike, izvozno orjentisne firme u stranom vlasništvu, započele su sopstvene programe smanjenja radnih sati, ali nisu uvek bile u mogućnosti da izbegnu otpuštanja.

4.5 | Promene u poreskom sistemu

U 2008.-09. godini izvršene su različite promene poreskog sistema. Albanija je zadržala svoju nedavno uvedenu fiksnu stopu poreza, iako se čini da je taj porez pokvario relativnu poziciju slabo plaćenih radnika. U Rumuniji je poraslo fiskalno opterećenje, prvenstveno kroz porast doprinosa za socijalno osiguranje radnika i poslodavaca. Što se tiče Srbije, MMF je takođe insitirao na povećanju poreza, uključujući PDV. U Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji, poreske reforme iz 2009. godine su, između ostalog, uključile redukciju stopa socijalnih doprinosa.

4.6 | Subvencije za očuvanje zaposlenosti

U nekim državama, Vlada je obezbedila subvencije ili ustupke u pogledu plaćanja doprinosa za socijalno osiguranje u nameri da smanji troškove rada i tako stimuliše privrednu aktivnost poslodavaca i očuva zaposlenost. Ovo je, na primer, urađeno u Bugarskoj.

Subvencionisanje zarada je takođe bilo odobreno kompanijama u Republici Srpskoj da bi im se pomoglo da prevaziđu krizu. Subvencija zarade od 50 KM (oko 25 eura) po radniku mesečno, obezbeđena je za sektore koji su najjače bili pogođeni krizom (npr. sektor tekstila, kože i obuće), pod uslovom da firme primaoci subvencije isplate zarade i doprinose za socijalno osiguranje u potpunosti. Ovaj uslov je postavljen u cilju očuvanja formalne zaposlenosti.

4.7 | Socijalni dijalog

Ekonomska kriza je takođe uticala na socijalni dijalog delujući ili kao prilika ili kao pretnja. U nekim slučajevima, kriza je stimulisala socijalni dijalog da promoviše zajednička rešenja konkretnih problema ili kroz tripartizam ili kolektivno pregovaranje. U Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji vođene su diskusije o jačanju socijalnog dijaloga na tripartitnom nivou da bi se osiguralo sveobuhvatnije pregovaranje o programu rada i obezbedila adekvatna zaštita ranjivih i neorganizovanih grupa, uključujući i ljude sa netipičnim radnim ugovorima.

U Bugarskoj je postojala tendencija usmeravanja ka centralizovanijem kolektivnom pregovaranju o zaradama, sa poslodavcima koji insistiraju na bližem povezivanju zarada sa produktivnošću i konkurentnošću. Kao odgovor na to, radnički sindikati su zahtevali jačanje spona između zarada, inflacije i oporezivanja. U Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji je došlo do "pregovaranja o ustupcima" između sindikata/radnika i menadžmenta sa ciljem da se smanje troškovi rada kroz smanjenje zarada, radi očuvanja radnih mesta u kratkom roku. U drugim slučajevima, preduzeća su primenila proaktivne strategije za smanjenje jediničnih troškova rada kroz poboljšanja proizvodnih procesa, radne organizacije i/ili inovacija koje povećavaju produktivnost.

Na drugim mestima kriza je oslabila socijalni dijalog. U Bosni i Hercegovini, nacrt zakona je uključio odredbu koja omogućava suspenziju kolektivnih ugovora kako bi se ispoštovala restriktivna politika zarada koju je zahtevao MMF. Ipak, uprkos protivljenju predstavnika radnika, ova odredba je povučena iz zakona donetog pod nazivom "Zakon o sprovođenju štednje".³

Zanimljivo je da se povećanje minimalne zarade u Srbiji u januaru 2009. godine, mora posmatrati kao vid kompenzacije Vlade prema sindikatima, u zamenu za dogovor o odlaganju pune implementacije Opšteg kolektivnog ugovora.

U Rumuniji, organizacija poslodavaca i sindikati su se više puta žalili da su reforme socijalnog dijaloga i reforme Zakona o radu- uključujući i najnovije reforme iz 2011. godine- uvedene bez njihovog sudelovanja. Oni su podneli brojne pritužbe na račun raznih organa, uključujući i Međunarodnu organizaciju rada. Generalno u regionu, budžetske restrikcije u javnom sektoru i smanjenje zarada su isplanirane, donešene i primenjene od strane Vlade sa malo, ili nimalo, konsultacija sa sindikatima. Nedavna dešavanja u Mađarskoj gde je nedavno ukidanje nekadašnjih institucija socijalnog dijaloga viđeno kao pokušaj smanjenja ranije uloge koju su imali socijalni partneri u procesu donošenja odluka.

5 | Zaključak: Pitanja politike

Kriza je otkrila i dodatno podvukla brojne strukturalne slabosti institucija zarada i politika zarada širom većeg dela regiona jugoistočne Evrope. Mi, u nastavku, naglašavamo potencijalni socijalni i ekonomski uticaj krize na zarade, i neka od pitanja koje bi Vlade i socijalni partneri mogli rešiti.

Ustanovljeni su brojni trendovi zarada usred krize u ovom i narednim poglavljima. Ovi trendovi imaju brojne direktne implikacije na socijalni i ekonomski razvoj. Sve studije potvrđuju da je kriza imala direktan uticaj na zarade. Ovo uključuje sporiji rast ili stagnaciju realnih zarada u velikom broju država jugoistočne Evrope i, u nekim slučajevima, uklanjanje ne-novčanih beneficija koje su radnici ranije uživali. Mnogi bonusi, poput bonusa na godine staža ili "trinaeste plate" (u Mađarskoj), su ukinuti. Ono što posebno zabrinjava je dugoročni porast procenta slabo plaćenih radnika i rast dispariteta zarada između vrha i dna na tržištu rada. Upravo su ovo trendovi koji doprinose - kao što su doprinosili tokom krize 2008.-09. godine - izbijanju finansijske i ekonomske krize. Umerenost zarada takođe može da ugrozi privredni oporavak zbog nedostatka domaće tražnje i potrošnje. Konačno, razvoj situacije u javnom sektoru može

da dovede do novog izvora nejednakosti. Čini se da su značajna smanjenja zarada u javnom sektoru u Rumuniji, Bugarskoj i drugim zemljama regiona, već smanjila odnos u zaradama između javnog i privatnog sektora. Ovo bi moglo dovesti ne samo do pada u kvalitetu pružanja javnih usluga, već moguće i do opšteg pada (praćenog rezovima u obrazovanju ili programima obuke) ljudskog kapitala i u javnom i u privatnom sektoru- čak iako bi ovo bio ključni faktor u pomoći državama jugoistočne Evrope da postepeno izgrade svoju konkurentnost na osnovu više dodate vrednosti robe i proizvodnih procesa.

5.1 | Ograničavanje negativnog uticaja krize na zarade

Uticaj na slabo plaćanje i siromaštvo: Zaustavljanje nebrige o socijalnim ishodima

Kontrakcija zarada očigledno ima uticaja na socijalnu sferu. Siromaštvo u regionu ostaje na visokom nivou.

U Bugarskoj, zamrzavanje povećanja svih zarada znači da će zarade- pogotovo u javnom sektoru- neko vreme ostati na nivou na kom su bile pre krize (2008. godine), što predstavlja ozbiljan pad kupovne moći.

Štaviše, ovaj pad realne zarade treba posmatrati u kontekstu degradacije drugih izvora prihoda. U Bugarskoj, Rumuniji i Albaniji, takođe opadaju socijalni transferi za penzije, naknade za nezaposlenost i socijalna pomoć. Sindikati se generalno protive takvoj restrikciji zarada. U Bugarskoj su, na primer, pokrenuli kampanju protiv zamrzavanja minimalne zarade, tvrdeći da će to smanjiti kupovnu moć radnika i time ozbiljno ograničiti domaću tražnju. Poslodavci su uglavnom pozdravili smanjenje troškova radne snage zbog ozbiljnih poteškoća na koje nailaze u održavanju zaposlenosti. Sa druge strane oni su često bili suočeni sa štrajkovima i socijalnim tenzijama na nivou preduzeća koja su podrila njihov povratak u pravcu rasta.

Rizici kontrakcije zarada podrivaju oporavak: Za uravnoteženiji privredni model

Pregovaranje o privremenoj podeli rada, kao i o šemi subvencionisane zarade može biti korisno da bi se sprečio bankrot nekog preduzeća ili masovno otpuštanje tokom krize. Radnici i njihovi sindikati su ponekad prihvatili pregovaranje o ustupcima koje je, ponekad, rezultiralo privremenim smanjenjem zarada.

Veliki broj država u regionu odlučio je da zamrzne zarade, ali postoji veoma mali broj empirijskih dokaza da će takva restriktivna politika zarada imati značajan efekat na očuvanje zaposlenosti. Naprotiv, dokumentovano istraživanje u Evropi nije otkrilo dovoljno dokaza za postojanja negativnih uticaja umerenog i planskog povećanja minimalne zarade na zaposlenost (Von-Vajthed 2010. g.). Slično tome, pored ostalih sprovedena je i obimna studija u ugostiteljskom sektoru u Sjedinjenim Državama koja je takođe pokazala da povećanja minimalne zarade ne utiču na zaposlenost (Dube et al., 2010.g.). Sa periodom niske inflacije postoje takođe i manji rizici od pojave spirale cena i zarada. Ipak, neko bi se mogao zapitati neće li smanjenja zarada tokom krize, obeleženih opadanjem tražnje na unutrašnjem i spoljnom tržištu, dodatno smanjiti tražnju i time pogoršati ekonomsku kontrakciju? U nekim zemljama regiona već ima znakova koji ovo potvrđuju. U Srbiji je, na primer, agregatna tražnja u 2008-09. godini, pala za dvocifren procenat godinu za godinu. Tri četvrtine tog pada bile su uzrokovane smanjenjem domaće tražnje, uglavnom zbog slabe dostupnosti kredita i firmama i domaćinstvima.

Pad realne zarade, koji je, čini se, bio opšti trend u celom regionu, svakako je smanjio potrošnju proizvoda i usluga.

Alternativni pravci za politiku zarada

Dok kompanije zahtevaju pomoć tokom krize da bi očuvale zaposlenost, politike zarada bi, bez obzira na to, trebale biti pažljivo regulisane. Prvo, redukcije zarada bi zaista mogle imati neke kontraproduktivne efekte na privredni oporavak. Takođe, trebala bi biti naglašena potencijalna uloga zarada na tražnju, dok uticaju slabog plaćanja ne treba dozvoliti da raste da bi se izbeglo bilo kakvo masivno dejstvo na društvo.

Isto tako, ne smemo zaboraviti da slabije plaćene kategorije radnika imaju veću sklonost ka potrošnji. Zaštitna politika koja pogađa najranjivije radnike – posebno kroz minimalne zarade – takođe može zato imati značajnu makroekonomsku dimenziju. U isto vreme, važno je bolje vezati zarade za radni učinak, da bi im se omogućilo da u potpunosti obavljaju svoju ulogu u realnoj ekonomiji.

5.2 | Šansa za donošenjem suštinskih reformi zarada

Ograničavanje slabog plaćanja i silaznog pritiska na minimalnu zaradu

Nivoi zarada u mnogim državama jugoistočne Evrope ostali su najniži u Evropi i često su ispod granice egzistencijalnog minimuma. Ovo pogotovo važi za minimalne zarade. U različitim poglavljima ove knjige vidimo da je minimalna zarada u odnosu na prosečnu zaradu u gotovo svim zemljama jugoistočne Evrope koje su obuhvaćene istraživanjem, ispod 40 procenata. Na primer, u Rumuniji iznosi 30 procenata. Ovo je u suprotnosti sa predlogom EU da minimalna zarada bude najmanje 60 odsto neto prosečne zarade (Von - Vajthed 2010. g.)⁴ Nizak nivo minimalne zarade u regionu je iznenađujući, imajući u vidu da su gotovo sve države analizirane u ovoj knjizi, ratifikovale MOR Konvenciju o utvrđivanju minimalne zarade, 1970. godine (Br. 131), koja jasno propisuje da njen nivo treba da uzme u obzir potrebe radnika i njihovih porodica.

Zbog toga bi bilo važno da se nastavi sa reformama za unapređenje utvrđivanja minimalne zarade u svetlu Konvencije Br. 131.

Prvo, države bez minimalne zarade, poput Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, trebale bi da razgovaraju o mogućem uvođenju minimalne zarade da bi se ustanovio nivo ispod kog zarada ne sme da ide, što bi zaštitilo većinu ugroženih radnika. U isto vreme, trebalo bi poboljšati mehanizme utvrđivanja minimalne zarade tamo gde za to ima potrebe. Na primer, odvajanje socijalnih beneficija od minimalne zarade je mera politike koja može da pomogne da se smanji, na primer moguće u Albaniji, silazni pritisak na minimalnu zaradu, i tako joj dozvoli da obavlja svoju privrednu i socijalnu ulogu. Konačno, nivo minimalne zarade bi trebao takođe da uzme u obzir potrebe radnika i njihovih porodica, opšti nivo zarada u državi, troškove življenja, beneficije socijalnog osiguranja i relativne životne standarde različitih društvenih grupa. Istovremeno, trebalo bi razmotriti ekonomske faktore, uključujući i zahtev za privrednim razvojem, nivoe produktivnosti i želju za postizanjem i održavanjem visokog nivoa zaposlenosti. Kao što je predloženo Globalnim paktom o zapošljavanju (MOR, 2009. g.), minimalna zarada bi trebala da za cilj ima smanjenje siromaštva i nejednakosti, povećanje tražnje i doprinošenje ekonomskoj stabilnosti.

Zarade i produktivnost

Istovremeno, neka poglavlja ove knjige (na primer, poglavlja koje se odnose na Albaniju i Bugarsku), sadrže elemente koji pokazuju kako su zarade slabo povezane sa privrednim učinkom. Dok su se sindikati žalili zbog ovoga u periodima rasta koji su obeležili devedesete godine prošlog veka, poslodavci su kritikovali taj nedostatak korelacije u trenutnom kontekstu, s obzirom da su oni očekivali da zarade sistematičnije reaguju u ekonomskoj kontrakciji (za pregled ponašanja udela zarade tokom krize, pogledati MOR 2009a). Ovo bi moglo da navede kreatore politike da razmotre primenu platnih sistema koji bliže povezuju zarade sa privrednim učinkom. Povezivanje zarada sa produktivnošću dozvolilo bi porast zarada čim nastupi privredni oporavak, istovremeno omogućavajući izvesnu fleksibilnost zarada u periodima ekonomske krize radi očuvanja zaposlenosti. Na nivou preduzeća, uvođenje podele profita ili plaćanja povezana sa radnim učinkom – to jest, povezivanje dela zarada sa radnim učinkom – se takođe smatra važnim sredstvom koje bi se koristio da se stimuliše produktivnosti i obezbedi da zarade preciznije odražavaju radni učinak preduzeća.

⁴ Definicija je predložena o strane Komiteta za socijalna prava Evropske komisije (ECSR) na osnovu člana 4, stava 1 Socijalne povelje Saveta Evrope (revidiranog 1996. g.). Ovu početnu tačku je takođe zahtevao Evropski parlament koji je pozvao Savet EU da se složi sa rasporedom postizanja evropskih minimalnih zarada u svim državama članicama.

Zarade i poreske reforme

Takođe bi se trebao uzeti u obzir uticaj poreske politike na zarade. Sve poreske reforme mogu da utiču na neto zarade. Ishod za pimaoce zarada, pogotovo za one na dnu skale prihoda, očigledno je manje povoljan ako je porez na prihod fiksna pre nego progresivna, pa čak i ako su najniže zarade, koje su blizu minimalne zarade, oporezovane.

U mnogim zemljama jugoistočne Evrope trenutna struktura sistema oporezivanja rada (ne samo porez na lični dohodak nego i pravila o doprinosima za socijalno osiguranje), čini se i nepravednom i nedelotvornom.

Poreske reforme u vezi poreza na lični dohodak u Albaniji, na primer – gde nema progresivnosti u porezu na lični dohodak nakon uvođenja fiksne stope od 10 odsto – su imale negativan uticaj na najslabije plaćene radnike. Postoje i neki dokazi da je to dovelo do povećanja neformalne zaposlenosti (72 odsto radnika je prijavilo da su njihove zarade bile neformalne), na šta je ukazalo nedavno istraživanje koje je MOR sproveo u građevinskom sektoru (MOR, 2008b). Visoko relativno poresko opterećenje minimalne zarade, što je prirodna tačka ulaska u formalnu ekonomiju, očigledno smanjuje podsticaj da se radnici priključe formalnoj ekonomiji. Na taj način se, takođe, umanjuju i državni prihodi. Fiksna stopa koja je česta i u okolnim državama, na primer u Srbiji, može da ima sličan, negativan uticaj na neto zarade i kupovnu moć. Svaki korak ka progresivnijem oporezivanju i smanjenju poreskih opterećenja nisko plaćene radne snage doveo bi do poboljšanja u pravičnosti i socijalnoj pravdi.

Istovremeno, širenje formalnog sektora bi trebalo da bude prioritet poreskih reformi. Na primer, porezi bi trebali da budu reformisani da bi ograničili praksu neprijavljenih zarada “ispod stola” i tako motivisali poslodavce da prijavljuju prave zarade radnika umesto samo minimalnih zarada. Kao što je viđeno u Estoniji, povećanje minimalne zarade na osnovu godina staža vodilo je ka ređoj

praksi poslodavaca da isplaćuju neprijavljenju zaradu, kao što smanjuje jaz između prijavljene zarade i zaista isplaćene zarade (Von- Vajthed, 2010. g.).

Penzije su još jedna oblast koju treba reformisati. U Albaniji, nizak nivo penzija ne podstiče radnike da prijave svoj rad u formalnom sektoru u kome bi plaćali doprinose za svoje buduće penzije.

Sistematičnije prikupljanje statističkih podataka o zaradama

Naša studija je istakla jedan ozbiljan paradoks. Prikupljanje podataka o zaradama i analiza zarada je i dalje prilično ograničeno u većini zemalja jugoistočne Evrope, iako zarade ostaju glavno pitanje kolektivnog pregovaranja i predstavljaju najveći deo troškova radne snage poslodavaca, kao i glavni izvor prihoda radnika. Podaci o zaradama su takođe suštinski važni za bilo koje tripartitne ili bipartitne pregovore o politikama zarada i prihoda.

U Albaniji ne postoje podaci o zaradama u privatnom sektoru. U Bosni i Hercegovini ne postoji podela podataka razvrstanih na osnovu pola ili vlasništva (i podaci nisu razvrstani na osnovu javnog i privatnog sektora), kao što nema ni podataka o raspodeli zarada ili o nivoima zarada na osnovu različitih decila zarada – što ometa obračun diferencijala zarada između radnika na vrhu i radnika na dnu skale zarada.

Uopšteno govoreći, u mnogim državama regiona nema zvaničnih obračuna egzistencijalnog minimuma ili granice siromaštva.

Sve u svemu, saznanja o kolektivnim ugovorima bi morala biti poboljšana. Na primer, u Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji nastali su problemi jer neke od partija potpisnica nisu podnele kolektivne ugovore Ministarstvu rada i socijalne politike, kako je zahtevano zakonom. To sa sobom povlači nedostatak informacija koje su dostupne u Ministarstvu. Baza podataka o kolektivnim ugovorima na nivou preduzeća, predstavlja značajnu potrebu svih zemalja jugoistočne Evrope.

Jačanje pregovaranja o zaradama

U nekoliko zemalja regiona, utvrđivanje zarada ostaje prilično centralizovano, što ometa razvoj decentralizovanog pregovaranja o zaradama na nivou preduzeća i sektora. Ipak, planirano je da reforme promene trenutni sistem. Promene su predviđene, na primer, u Bivšoj Jugoslovenskoj Republici

Makedoniji, gde su trenutno definisani svi koeficijenti zarada u svakom od 15 postojećih kolektivnih ugovora kroz množilac minimalne zarade. Dok bi minimalna zarada trebala da se koristi kao nivo ispod kog zarada ne sme da ide u celoj privredi, ona bi trebala postepeno da se dopuni pregovaranjem o zaradama na svim nivoima koji bi efikasno definisali i prilagodili nivoe zarada.

Integracija pređašnjih dodataka u osnovne zarade, kao što je nedavno urađeno u Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji, mogla bi takođe da pomogne da se pojednostavi struktura zarada i da se olakša pregovaranje o zaradama. Slična reforma je predviđena i u Albaniji. Istovremeno je važno da se Vlade postaraju da radnici ne budu na gubitku zbog ove promene, u pogledu kupovne moći i životnog standarda, niti u pogledu progresivnih povećanja minimalne zarade.

Konačno, kriza je ponovo istakla različite ishode zarada kao posledicu kolektivnog pregovaranja ili odsustva istog. Većina radnika u slabo plaćenim sektorima i dalje nije pokrivena kolektivnim pregovaranjem, kao što je slučaj u Bugarskoj i drugim zemljama u regionu, u kojima većina kolektivnih ugovora nije proširena i za firme koje nisu potpisnice. Pokrivenost i delotvornost socijalnog dijaloga bi s' toga trebala da bude poboljšana da bi ograničila broj radnika sa slabim zaradama.

Kao što je pokazano Globalnim izveštajem o zaradama 2010.-11. godine, kolektivno pregovaranje kao i minimalne zarade, mogu da pomognu pri dostizanju uravnoteženijeg i pravednijeg oporavka tako što će radničke porodice i domaćinstva sa slabim zaradama dobiti pošten udeo privrednog rasta (MOR, 2010a, str.80).

Socijalni dijalog radi boljeg prilagođavanja politike zarada krizi

Tripartitni razgovori mogu da pomognu u traženju sporazumnog rešenja za krizu i da usmere privrede regiona ka ekonomskom oporavku. Iako je u nekoliko država regiona bilo ovakvih pokušaja, nije prijavljeno mnogo primera dostizanja konsenzusa. O svim važnim pitanjima iznetim u ovom izveštaju- poput prihoda, zarada, poreskih i penzionih politika- treba raspravljati na nacionalnom nivou.

Trendovi zarada spominjani u ovom izveštaju su zabrinjavajući i s' toga zahtevaju neprekidno praćenje. Konkretno, ishodi zarada trenutnih budžetskih prilagođavanja će zahtevati pažnju. Posledice trendova zarada na privredni rast i društvo u celini, takođe moraju biti sistematičnije analizirane. Drugim rečima, vreme je da kreatori politike preduzmu dobrovoljniji pristup u vezi sa politikama zarade i da to urade u sveobuhvatnom okviru politike.

Iskustvo prikazano kroz ovaj izveštaj, ističe potrebu da se analiziraju trendovi zarada i definišu politike zarada u kontekstu drugih vrsta politika, kao što su socijalna zaštita, porez i, na globalnom nivou, bliska povezanost sa tipom ekonomskog modela kojeg će države Jugoistočne Evrope izabrati da se drže tokom naredne decenije.

Reference

- Dube, A.; Lester, W. T.; Reich, M. 2010. g. Uticaji minimalne zarade preko državnih granica: Procene korišćenjem susednih država, u *The Review of Economic and Statistics*, izdanje 92, br. 4 (novembar), str. 945–964.
- Gelab, J.; Von-Vajthed, D. 2003. g. *Sektorski socijalni dijalog u budućim državama članicama EU: Najslabija karika*. (Ženeva, Međunarodna organizacija rada).
- Međunarodna organizacija rada (MOR). 2008a. g. *Izveštaj o zaradama u svetu 2008/09. g. – Minimalne zarade i kolektivno pregovaranje u pravcu usklađenosti politika* (Ženeva).
- . 2008b. g. *Rešavanje problema neprijavljenog rada u građevinskom sektoru putem socijalnog partnerstva u Albaniji*, Septembar (Tirana).
- . 2009a. g. *Ažurirani trendovi zarada u svetu*, novembar (Ženeva).
- . 2009b. g. *Oporavak od krize: Globalni pakt o zapošljavanju*. Usvojen na 99. sednici Međunarodne konferencije o radu, 19. juna 2009. g. (Ženeva).
- . 2010a. g. *Izveštaj o zaradama u svetu 2010/11. g. – Politike zarada u vremenu krize* (Ženeva).
- . 2010b. g. *Komitet eksperata: Individualno zapažanje o primeni konvencija i preporuka u pogledu prava na organizovanje i kolektivno pregovaranje* (Ženeva). Pogledajte bazu podataka na <http://webfusion.ilo.org/public/db/standards/normes/appl/index.cfm?lang=EN>
- Kele, J. 2010. g. Mađarska: Posledice dupliranja minimalnih zarada, u D. Von-Vajthed (ed.), 2010. g.
- Kajlo, R. 2011. g. Reforme rada u Rumuniji, u *Globalna kriza. Uzroci, odgovori i izazovi*. (Ženeva, Međunarodna organizacija rada), str. 93–108.
- Lado, M.; Von-Vajthed, D. 2003. g. Socijalni dijalog u državama kandidatima: Zbog čega? Specijalno izdanje o proširenju EU, *Transfer*, Kvartalno od strane evropskog sindikalnog instituta (Sage Publications).
- Šnajder, F. 2007. g. Privrede u senci i korupcija širom sveta: nove procene za 145 država, u *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, Br. 2007–09. g.
- Von-Vajthed, D. 2003. g. *Proširenje EU naspram Socijalne Evrope? Neizvesna budućnost evropskog socijalnog modela*. (Čeltenham, Edvard Elgar).
- Von-Vajthed, D. (Ed.) 2010. g. *Ponovo razmotrena minimalna zarada u proširenoj EU*. (Ženeva, Međunarodna organizacija rada).
- Von-Vajthed, D. (Ed.) 2011. g. *Nejednakosti rada tokom krize – dokazi iz Evrope*. (Ženeva, Međunarodna organizacija rada).
- Svetska banka. 2005. g. *Obnovljeno tržište rada Bosne i Hercegovine: uloga industrijskih veza* (Vašington D.C., Svetska banka).

Iza vela statistike: Otkrivanje strukturnih slabosti u Srbiji

Mihail Arandarenko i Sonja Avlijas

1 | Uvod

Svrha ovog rada je da analizira trendove i politiku zarada pre i posle finansijske i ekonomske krize u Srbiji, kao i specifične odgovore politike zarada na krizu.

Period pre krize (2000-08) u Srbiji je obeležen brzim rastom prosečnih zarada i umerenijim rastom u udelu rada koji je nastao kao posledica smanjenja formalne zaposlenosti. Rast zarada u celini, ne može da se izdvoji kao glavni izvor porasta neravnoteže i deficita, kako često tvrde političari i neki stručnjaci. Međutim, pošto su zarade u javnom sektoru pokrenule ukupni rast zarada, udeo javnog sektora u ukupnom platnom fondu se takođe povećao. To je bila posledica bržeg rasta zarada u javnom sektoru u odnosu na zarade u ostatku privrede, kao i rasta udela javnog sektora u celokupnom formalnom zapošljavanju.

Rast zarada koji je zabeležio Republički zavod za statistiku Srbije, bio je brži od "istinitog" rasta zarada, iz dva razloga: (i) uključivanja beneficija u osnovu za oporezivanje zarade 2001. godine, što je dovelo do jednokratnog rasta bruto zarada; i (ii) odstupanje RAD¹ ankete o preduzećima u kojoj su previše zastupljeni javni sektor i velike privatne firme kada se posmatra kretanje zarada u Srbiji.

Istovremeno, visoki minimalni doprinosi za obavezno socijalno osiguranje su posebno pogodili radnike sa najnižim primanjima, jer je njihova bruto zarada nesrazmerno veća od zarade koju su mogli

1 RAD znači "rad" na srpskom jeziku.

da ponesu kući. Ovo je posebno bio slučaj do 2004. godine kada je osnovica za minimalne doprinose za socijalno osiguranje činila 40 procenata prosečne zarade, pa je čak i dodatno bila prilagođena nivoima obrazovanja. Uopšteno govoreći, realno posmatrano regresivno oporezivanje rada doprinelo je opadanju životnog standarda radnika sa najnižim primanjima (učestalost siromaštva radnika, istiskivanje u neformalnu ekonomiju). S obzirom da je regresivno oporezivanje dovelo do osipanja formalne ekonomije, došlo je do smanjenja formalnog udela rada i promovisanja dualnosti i neformalnosti na tržištu rada. Reforme u oblasti rada od 2006. godine pa na dalje, uklonile su neke od gore pomenutih destimulacija, ali još uvek ima mnogo prostora za poboljšanje progresivnosti i pravednosti u oporezivanju rada.

Socijalni dijalog i kolektivno pregovaranje, kao instrument politike zarada je marginalizovano, osim u javnom sektoru. Minimalna zarada nije bila previsoka, a njeno sprovođenje bila je slabo, pa je prosečna zarada u nekim slabo plaćenim sektorima bilo ispod minimalne zarade. Dok su minimalne zarade pratile kretanje prosečnih zarada, egzistencijalni minimum je stalno opadao, sve do 15 procenata prosečne zarade u 2008. godini, jer je isključivo bio prilagođen Indeksu potrošačkih cena (IPC).

Razlika u zaradama medju polovima u Srbiji je sličnog obima kao u drugim evropskim državama, sa zaradama žena nižim za 15-16 procenata u odnosu na zarade muškaraca, kada se uzmu u obzir obrazovanje i druge relevantne okolnosti, sudeći na osnovu nekoliko kratkih studija zasnovanih na podacima Ankete o radnoj snazi. Iako Srbija ima usvojen odgovarajući zakon protiv diskriminacije, njegovo sprovođenje je nedosledno.

Neočekivano, rast prosečne zarade se nastavio nakon krize, mada sporijim tempom. Do prilagođavanja padu BDP-a je došlo u vidu nominalnog zamrzavanja plata u javnom sektoru, uz neko nominalno smanjenje natprosečnih zarada u javnoj upravi. U isto vreme zarade u privatnom sektoru su uglavnom prilagođene kroz smanjenje zaposlenosti, naročito među zaposlenima u drugom ešalonu (zaposlenima na određeno vreme).

Sve u svemu, prilično brzo opadanje zaposlenosti u privredi javlja se od početka krize, što je jako pogodilo lica iz ranjivih grupa zaposlenosti, mada je još uvek teško proceniti punu razmeru te pojave. Udeo rada je porastao na početku, ali nedavno je počeo ponovo da opada do nivoa pre krize. Značajno povećanje minimalne zarade u januaru 2009. godine pomoglo je da se sačuva udeo rada u prvoj polovini 2009. godine, ali je njeno sledeće zamrzavanje doprinelo kasnijem opadanju udela rada.

Socijalni dijalog je postao manje važan, nakon godina pregovora, zaključivanjem Opšteg kolektivnog ugovora (OKU) u proleće 2008. godine, a potom suspenzije istog tokom celog trajanja krize, pri čemu nijedna grana van javnog sektora nije potpisala kolektivni ugovor. U najnovijem razvoju događaja, sindikati su se složili da smanje zaposlenost u centralnoj javnoj upravi za oko 10 procenata.

Rad se sastoji iz sedam poglavlja. U sledećem poglavlju se daje izveštaj o makroekonomiji, radnoj snazi i trendovima zarade u periodu pre krize (2000-08), treće poglavlje se fokusira na srpsku politiku zarada tokom prve decenije dvadeset prvog veka, uključujući i oporezivanja rada i politiku minimalne zarade. Poglavlja 4 i 5 analiziraju postkrizni period, uključujući promene u oblasti zapošljavanja i trendovima zarade, dok poglavlje 6 posmatra odgovore vezane za politiku zarada. Poglavlje 7 prikazuje političke zaključke i preporuke.

2 | Dinamike zarada između 2000. i 2008. godine

2.1 | Makroekonomski kontekst

Srbija je počela sa tržišnim reformama mnogo kasnije nego druge privrede u tranziciji, zbog međunarodnih ekonomskih sankcija koje su trajale tokom devedesetih godina dvadesetog veka. Od demokratskih promena koje su se desile u drugoj polovini 2000. godine, država je uspela da poboljša svoju makroekonomsku stabilnost, i održi visok i stabilan ekonomski rast do početka recesije 2009. godine. Država je počela polako da se oporavlja na početku sledeće godine (Tabela 2.1).

TABELA 2.1 | IZABRANI MAKROEKONOMSKI INDIKATORI, SRBIJA, 2002–2009

	Godišnji podaci							
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Cene i devizni kurs	godina-za-godinu							
Indeks potrošačkih cena, na godišnjem nivou	14.8	7.8	13.7	17.7	6.6	10.1	8.6	6.6
Nominalni kurs dinar / evro (prosek za period)	60.7	65.1	72.6	82.9	84.2	80.0	81.4	94.0
Ekonomski rast	realan rast na godišnjem nivou							
BDP (u milijardama dinara)	973	1,126	1,381	1,684	1,961	2,302	2,722	2,855
BDP (u milionima eura)	16,028	17,306	19,026	20,306	23,305	28,785	33,418	30,385 ¹⁾
BDP, rast na godišnjem nivou	3.9	2.4	8.3	5.6	5.2	6.9	5.5	-3.0
Fiskalni podaci	u % BDP							
RS budžetski deficit / suficit, u % BDP	-4.3	-2.6	-0.3	0.3	-1.9	-1.7	-1.8	-3.4
Ukupni fiskalni bilans (GFS definicija) ²⁾	.	.	17.5	14.8	-33.5	-58.2	-68.9	-121.8
Javni prihodi	39.9	40.3	41.2	42.1	42.4	42.1	40.5	38.6
Javni rashodi	43.0	41.4	40.0	39.7	42.7	42.8	43.7	42.7
Spoljna trgovina	u milionima eura							
Uvoz robe	-6,399	-7,220	-9,500	-9,613	-11,971	-15,578	-17,878	-13,237
Stopa rasta na godišnjem nivou	27.6	12.8	32.4	0.7	24.5	30.1	14.8	-26.0
Izvoz robe	3,123	3,856	4,458	5,330	6,949	8,686	10,157	8,478
Stopa rasta na godišnjem nivou	16.0	23.1	16.3	19.1	30.4	25.0	16.9	-16.5
Bilans tekućeg računa	-1,314	-1,251	-2,278	-1,804	-3,137	-4,615	-6,089	-1,743
u % BDP	-4.2	-7.8	-13.8	-8.8	-10.1	-16.0	-18.2	-5.7
Direktne strane investicije	502	1,206	773	1,248	4,348	1,942	1,824	1,372
RS javni dug (spoljašnji + unutrašnji), % BDP	71.9	63.7	50.9	50.6	40.1	31.4	26.3	32.4
Devizne rezerve NBS	2,186	2,840	3,117	4,935	9,025	9,641	8,160	10,602

Napomena: U prvom kvartalu 2008.godine, NBS je promenila metodologiju platnog bilansa. Zbog ove promene, postoji pad deficita tekućeg računa, kao i smanjenje bilansa kapitalnog računa.

1) Procena NBS.

2) Ukupni fiskalni rezultat (fiskalni bilans u skladu sa GFS 2001) - Konsolidovani suficit / deficit korigovan za "budžetske pozajmice" (pozajmica minus otplata po starom GFS).

Izvor: Narodna banka Srbije (NBS), Fond za razvoj ekonomske nauke (FREN).

Između 2001. i 2008. godine BDP je rastao po prosečnoj stopi od oko 5.4 procenata godišnje, sa najvećim rastom – 8.3 odsto - ostvarenim u 2004. godini. Snažan rast BDP-a u Srbiji od 2001. godine, nastao je razvojem sektora usluga, posebno u njegovim finansijskim i komercijalnim segmentima koji su rasli po dvocifrenim stopama, dok su se industrijski i poljoprivredni sektor širili mnogo sporije.

Životni standard većine stanovništva značajno je poboljšao od 2001. godine. BDP po glavi stanovnika porastao je sa oko 1,700 evra u 2001. godini, na 4,190 evra u 2008. godini. Učestalost siromaštva je prepolovljena, sa oko milion ljudi ili 14 procenata stanovništva u 2002. godini, na 490,000 ili 6.6 procenata stanovništva u 2007.godini (Studija o životnom standardu: Srbija 2002-07, 2007).

Inflacija je smanjena sa oko 41 procenta u 2001. godini na oko 8 procenata u 2003. godini i, nakon što je u 2006. godini registrovana najniža stopa (oko 6.6 procenata), ona je ponovo dostigla dvocifreni nivo u 2007. godini (10.1 procenata). U 2009. godini, inflacija je oborena na 6,6 procenata i smanjena je još više u prvoj polovini 2010. godine. Restriktivna monetarna politika, kao odgovor na ekonomsku krizu doprinela je ovoj nedavnoj relativnoj stabilnosti cena u Srbiji.

Srbija je doživela brzu ekspanziju spoljne trgovine od početka tranzicije, a izvoz je povećan za skoro 30 procenata godišnje između 2005. i 2007.godine. Međutim, obim izvoza nije bio dovoljan da bi se smanjio trgovinski deficit koji je iznosio 17.8 procenata BDP-a u 2008. godini. Srbija se suočila sa velikim, negativnim trgovinskim bilansom zbog slabe izvozne orijentacije njenih preduzeća. S druge strane, rast kredita tokom prve decenije dvadeset prvog veka, pokrenut je pozajmicama za domaćinstvo koje su porasle za više od 51 procenat samo u 2007. godini i doveo je do rasta domaće tražnje praćenog dodatnim rastom uvoza.

Fiskalna politika je bila veoma ekspanzivna između 2000. i 2008.godine. Konsolidovana opšta državna potrošnja dostigla je 44.9 procenta BDP-a u 2007.godini, sa 42 procenta koliko je iznosila u 2005.godini, a bila je podstaknuta povećanjem kapitalnih izdataka i rastom tekuće potrošnje. U poslednjem kvartalu 2008. godine konsolidovana opšta državna potrošnja opala je za 3.5 odsto u odnosu na prethodnu godinu, zbog smanjenja budžeta izazvanog finansijskom krizom. Ipak, ostala je na nivou od preko 40 odsto BDP-a tokom 2009. i 2010. godine, sa budžetskim deficitom od oko 4.5 odsto BDP-a u obe godine.

Značajan rast direktnih stranih investicija (DSI) u Srbiji od 2000. godine, posledica je privatizacije i prodaje postojećih resursa, pre nego održivijeg trenda "greenfield" stranih investicija. Srbija je dobila 3.5 milijardi evra stranih ulaganja u 2006. godini, dok je u 2007. i 2008. godini iznos direktnih stranih investicija bio oko 1.8 milijardi evra godišnje, do 2009. godine, kada je pao na 1.3 milijarde.

2.2 | Kretanja radne snage

Visoka nezaposlenost i sporo otvaranje novih radnih mesta, predstavljali su veliki društveno-ekonomski problem tokom tranzicionog perioda Srbije. Porast nezaposlenosti tokom prve decenije dvadeset prvog veka, bio je proizvod privatizacije i neophodnog restrukturiranja neefikasnih državnih i društvenih preduzeća sa previše radnika. U isto vreme privreda nije uspela da omogući otvaranje dovoljno radnih mesta u privatnom sektoru, da bi nadoknadila te gubitke pri zapošljavanju i privukla nove učesnike na tržištu rada.

Positivan zaokret u kretanjima pada zaposlenosti i porasti nezaposlenost je ostvaren u 2007. godini, na krilima maksimalnog privrednog rasta ostvarenog te godine. Nažalost, to opšte poboljšanje indikatora radne snage nastalo je zbog širenja ranjive zaposlenost u poljoprivredi i samozapošljavanju (uglavnom u sivoj ekonomiji). Drugim rečima, budući da su ljudi izgubili svoje poslove u formalnoj ekonomiji, postepeno su ih zamenili tzv. "poslednjim raspoloživim" oblicima zaposlenosti, a često i samozaposlenošću. Kada je dovoljan broj ljudi prošao kroz ovu tranziciju, stopa nezaposlenosti je počela da pada, iako to otvaranje novih radnih mesta nije proisteklo iz dinamičnog rasta i oporavka privrede, nego iz strategija za opstanak domaćinstva. U stvari, efikasni dobici u formalnom sektoru su uglavnom postignuti kroz smanjenje zaposlenosti. Iz ovog razloga, broj zaposlenih u formalnom sektoru je nastavio da pada iako se nezaposlenost smanjivala nakon 2007.godine (Tabela 2.3). U međuvremenu, Anкета o radnoj snazi (ARS), koja pokriva formalni i neformalni sektor, pokazala je porast u ukupnom broju zaposlenih i posledičan pad broja nezaposlenih (Tabela 2.2).

Tabela 2.2, zasnovana na podacima ARS, pokazuje da je pozitivan preokret u trendovima zaposlenosti i nezaposlenosti postignut 2007.godine, iako samo privremeno, zbog negativnog uticaja ekonomske krize na tržište rada u 2009. i 2010.godini. Iako je pad nezaposlenosti između 2007. i 2008.godine bio delimično pod uticajem određenih metodoloških promena u Anketi o radnoj snazi, nezaposlenost u Srbiji je nastavila da opada, doduše privremeno u 2007. godini, pre novog rasta od 5.4 procentna poena u periodu između oktobra 2008. godine i aprila 2010. godine, koji je bio posledica tekuće ekonomske krize.

Stopa zaposlenosti žena bila je znatno niža u proseku, između 20 i 14 procentnih poena ispod stope zaposlenosti muškaraca u posmatranom periodu (sa opadajućim trendom tokom vremena). Disperzija stope nezaposlenosti žena i muškaraca varirala je između devet i tri procentna poena u istom periodu, sa tendencijom smanjenja tokom vremena. Ove promene u indikatorima odnosa muškaraca i žena na tržištu

rada od 2004. godine, mogu se pripisati promjenama u metodologiji Ankete o radnoj snazi 2008. godine, što je rezultiralo poboljšanjem pokrivenosti tradicionalnih ženskih aktivnosti (kao što je neplaćeni rad u domaćinstvu) u kategoriji zaposlenih.

TABELA 2.2a | ZAPOSLENOST I NEZAPOSLENOST, ANKETA O RADNOJ SNAZI 2004–2010 SRBIJA¹⁾

		Broj zaposlenih 15–64 ²⁾			Broj zaposlenih u poljoprivredi i neplaćeni porodični radnici 15+ ³⁾			Stopa zaposlenosti 15–64		
		Ukupno	Žene	Muškarci	Ukupno	Žene	Muškarci	Ukupno	Žene	Muškarci
2004	oktobar	2,735,977	1,141,187	1,594,789	641,720	280,391	361,328	53.4	44.0	63.1
2005	oktobar	2,574,139	1,033,151	1,540,988	586,708	245,288	341,419	51.0	40.8	61.2
2006	oktobar	2,516,794	1,029,085	1,487,709	501,937	198,356	303,581	49.9	40.6	59.2
2007	oktobar	2,525,570	1,064,011	1,461,559	521,420	207,419	314,001	51.5	43.0	60.0
2008	april	2,652,429	1,150,004	1,502,425	670,141	314,259	355,882	54.0	46.0	62.3
2008	oktobar	2,646,222	1,122,835	1,523,387	589,240	266,728	322,512	53.3	44.7	62.2
2009	april	2,486,734	1,081,108	1,405,626	580,066	260,458	319,608	50.8	43.3	58.7
2009	oktobar	2,450,643	1,058,767	1,391,875	537,231	233,597	303,634	50.0	42.7	57.4
2010	april	2,278,504	977,548	1,300,957	439,973	193,860	246,113	47.2	40.3	54.3

TABELA 2.2b | ZAPOSLENOST I NEZAPOSLENOST, ANKETA O RADNOJ SNAZI 2004–2010 SRBIJA¹⁾

		Ukupan broj nezaposlenih 15–64			Stopa nezaposlenosti 15–64		
		Ukupno	Žene	Muškarci	Ukupno	Žene	Muškarci
2004	oktobar	664,002	361,511	302,491	19.5	24.1	15.9
2005	oktobar	718,773	390,097	328,676	21.8	27.4	17.6
2006	oktobar	691,877	352,788	339,089	21.6	25.5	18.6
2007	oktobar	584,216	295,234	288,982	18.8	21.7	16.5
2008	april	432,730	219,879	212,851	14.0	16.1	12.4
2008	oktobar	457,205	235,468	221,737	14.7	17.3	12.7
2009	april	486,858	238,820	248,038	16.4	18.1	15.0
2009	oktobar	516,990	250,562	266,427	17.4	19.1	16.1
2010	april	572,502	259,062	313,440	20.1	21.0	19.4

Napomena:

1) ARS podaci su uporedivi od 2004. godine. Do 2008. godine, ARS je sprovedena jednom godišnje - u oktobru. Od aprila 2008. godine, sprovedena je dva puta godišnje, u aprilu i oktobru.

2) Stanovništvo starosti od 15 do 60 godina smatra se radno sposobnim stanovništvom.

3) ARS klasifikacija zaposlenih u poljoprivredi i neplaćenih porodičnih radnika starosti od 15–64 godine razvrstanih na osnovu pola, nije objavljena od strane RZS.

Izvor: Anketa o radnoj snazi (ARS), Republički zavod za statistiku Srbije (RZS).

S druge strane, u administrativnim evidencijama Republičkog zavoda za statistiku, nisu vidljivi pozitivni preokreti u trendovima zapošljavanja tokom perioda u kojem su ove evidencije vođene samo za formalni sektor. Ovi zaključci potvrđuju našu tvrdnju da je do otvaranja većine novih radnih mesta, spomenutih u Anketi o radnoj snazi, došlo u neformalnim i ranjivim delovima privrede, i zbog toga nisu uvrštena u statistiku.

Konačno, administrativne evidencije Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZ) pokazuju pad stope nezaposlenosti u 2007. godini (Tabela 2.3, kolona 7). Ovo je delimično zbog povećane kontrole NSZ-a nad kriterijumima za socijalne beneficije, što je dovelo do brisanja iz administrativnih evidencija velikog broja onih koji su registrovani kao nezaposlena lica u cilju dobijanja beneficija. Veći apsolutni broj žena registrovanih u NSZ-u, potvrđuje veći broj nezaposlenih žena u odnosu na muškarce po podacima Ankete o radnoj snazi.

TABELA 2.3 | BROJ REGISTROVANIH ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH,¹⁾ SRBIJA, 2002–2010

		Ukupan broj zaposlenih	Zaposleni kod pravnih lica	Preduzetnici			Ukupan broj zaposlenih	Broj nezaposlenih (NSZ)
				Ukupno	Broj preduzetničkih firmi	Broj zaposlenih kod preduzetnika		
				1 (=2+3)	2	3 (=4+5)		
U hiljadama								
2002	mart	2,083	1,719	365	185	180	1,899	..
	septembar	2,042	1,657	386	189	197	1,853	..
2003	mart	2,040	1,633	407	196	211	1,844	..
	septembar	2,030	1,605	426	199	226	1,831	..
2004	mart	2,065	1,601	464	208	255	1,856	..
	septembar	2,037	1,560	477	210	267	1,827	843
2005	mart	2,070	1,557	513	228	285	1,842	884
	septembar	2,067	1,536	531	230	300	1,836	898
2006	mart	2,032	1,496	536	228	308	1,804	920
	septembar	2,019	1,447	572	242	330	1,777	915
2007	mart	2,004	1,438	566	239	327	1,765	913
	septembar	2,001	1,428	573	245	328	1,756	808
2008	mart	2,006	1,432	574	245	329	1,761	795
	septembar	1,993	1,425	568	245	323	1,748	726
2009	mart	1,911	1,411	500	210	290	1,701	758
	septembar	1,868	1,383	485	211	274	1,657	737
2010	mart	1,817	1,362	455	199	257	1,618	778

1) Pod terminom registrovani broj zaposlenih misli se na formalnu ekonomiju, tj. na zaposlene sa ugovorom o radu i za koje su plaćeni doprinosi za socijalno osiguranje. Pod terminom registrovani broj nezaposlenih, misli se na osobe koje su registrovane u Nacionalnoj službi za zapošljavanje (NSZ). NSZ je preusmerio nadgledanje broja osoba koje traže posao na broj nezaposlenih lica u septembru 2004.godine. Iz tog razloga se u koloni 7 ne prikazuju podaci za predhodni period.

Izvor: RAD anketa, Republički zavod za statistiku Srbije (RZS), Nacionalna služba za zapošljavanje (NSZ), 2002–2010.

2.3 | Trendovi zarada

Zbog opšteg kolapsa i čestih ekstremnih potresa koji su pogađali srpsku privredu tokom devedesetih godina prošlog veka, statistički podaci o prosečnim zaradama za period od 1995. do 2000.godine nisu pouzdani niti značajni za ovu analizu. Dakle, mi ćemo predstaviti samo trendove zarada nakon demokratskih promena koje su se desile u oktobru 2000. godine i označile početak tranzicije ka tržišnoj ekonomiji u Srbiji.

2.3.1 | Izvori podataka

Glavni izvor statistike zarada u Srbiji je anketa (RAD) Republičkog zavoda za statistiku (RZS). RAD je mesečno istraživanje zaposlenosti i statistike zarada, sa detaljnijim istraživanjem koje se sprovodi polugodišnje i koristi se kao sredstvo za proveru mesečnih istraživanja. Međutim, provera se odnosi samo na procene zaposlenosti, ne i na procene zarada. RAD je takođe zvanični izvor statistike zarada, koji predstavlja glavni input za veliki broj javnih političkih odluka, poput onih koje se odnose na određivanje socijalne pomoći, penzija i minimalne zarade. Jedan od glavnih nedostataka ankete RAD je da ne objavljuje podatke razložene na osnovu pola.

Postoje i drugi izvori podataka o zaradama zasnovani na istraživanjima, kao što je Anketa o radnoj snazi, Anketa o potrošnji domaćinstava (APD) i Anketa o životnom standardu (AŽS), koje sprovodi Republički zavod za statistiku, ali su sve manje pouzdane od RAD ankete. Što se tiče anketa o potrošnji

domaćinstava, one se primarno zasnivaju na subjektivnim izjavama ljudi koji teže da ne prijavljuju svoje prihode iz različitih razloga. Takođe, u ovim istraživanjima nije moguće napraviti razliku između zarade isplaćene u formalnom sektoru u odnosu na onu dobijenu od neformalnih aktivnosti. Na kraju, uzorci u istraživanju domaćinstava su premali da bi pružili pouzdane, sektorske ili regionalne, pojedinačne podatke. Međutim, jedan pozitivan aspekt Ankete o radnoj snazi, kao izvora o podacima o zaradi, je da može da prenosi značajne informacije o razlikama u zaradi između polova. Ipak, podaci istraživanja o zaradama moraju postati pouzdaniji pre nego ova, i druge potencijalne koristi, budu u potpunosti iskorišćene.

Konačno, alternativni izvor statistike zarada su podaci poreskih organa o prihodima poreza na zaradu, na osnovu kojih se može izračunati prosečna zarada u formalnoj ekonomiji. Međutim, oni nisu javno dostupni, a čak i ako jesu, ovi podaci mogu dati samo naznake prosečnih zarada za celu privredu ili određeni region. Nije ih moguće podeliti po sektorima, vrstama zaposlenosti ili polovima. S toga, poreski podaci mogu jedino da se koriste za proveru pouzdanosti podataka o zaradama prikupljenim u RAD anketi.²

Da bi se obezbedila regionalna uporedivost trendova zarade, fokusiraćemo se na bruto zaradu. Međutim, ona ima svoja ograničenja za poređenje: bruto zarada nije iznos koji radnici nose kući, niti čini ukupne troškove rada, već je neto zarada plus porez na zaradu³ plus deo doprinosa za socijalno osiguranje koji plaća zaposleni. Dakle, odnos prosečne bruto zarade i prosečne neto zarade, kao i prosečnih troškova rada po radniku, varira od zemlje do zemlje.

2.3.2 | Precenjeni rast zarada u 2008. godini

U ovom poglavlju raspravljamo o opštim trendovima, ali i upozoriti na izvore pristrasnosti u zvaničnoj statistici koja prati prosečne zarade.

Prosečne zarade u Srbiji su veoma porasle od 2000. godine, i znatno nadmašile rast BDP-a u svim godinama osim u 2008. godini. Realna godišnja stopa rasta prosečne zarade bila je 13.5 odsto, u odnosu na prosečnu godišnju stopu rasta BDP-a od 5.4 procenata u 2001-08. godini (Tabela 2.4). Stopa rasta nominalnih zarada, iako visoka, stalno je opadala tokom posmatranog perioda, dok su u pojedinim godinama značajne stope inflacije "pojele" mnogo od realnog rasta zarada.

2 U stvari, korišćenje poreskih podataka je pomoglo da se otkriju neki metodološki nedostaci statistike zarada u RAD anketi, o kojima će biti reči u poglavlju koje govori o dinamici zarada.

3 Porez na dohodak građana

TABELA 2.4 | PROSEČNA MESEČNA ZARADA I GODIŠNJI INDEKSI, SRBIJA, 2009

	Nominalne zarade				Godišnja bruto zarada Indeksi	
	Bruto, u dinarima	Neto, u dinarima	Bruto, u evrima	Bruto, u evrima	Nominalna	Realna (IPC)
	1	2	3	4	5	6
2000	3,803.6	2,393.3	74.5	46.8	..	..
2001	8,711.9	5,393.5	146.4	90.7	229.0	117.5
2002	13,297.6	9,223.5	219.2	152.0	152.6	127.7
2003	16,638.2	11,517.5	256.1	177.3	125.1	113.9
2004	20,575.5	14,121.0	283.3	194.4	123.7	111.4
2005	25,565.3	17,477.7	308.3	210.8	124.3	107.0
2006	31,801.1	21,745.2	377.7	258.3	124.4	111.3
2007	38,781.2	27,785.4	484.9	347.4	121.9	114.6
2008	45,689.6	32,757.2	560.9	402.1	117.8	104.4
2009	49,710.3	35,639.8	528.3	378.8	108.8	100.6

Napomena:

Dinar je srpska nacionalna valuta.

Prosečna zarada u Srbiji u 2009. godini je procena prosečne zarade samo kod pravnih lica da bi se zarade uporedile sa predhodnim periodom, nakon čega se metodologija za procenu prosečne zarade promenila.

Izvor: RAD anketa, Republički zavod za statistiku Srbije (RZS), 2000–09.

Brojne promene u propisima o porezu na rad od 2000. godine, kao i pristrasna priroda uzorka preduzeća korišćenih za praćenje zarada u statističkom sistemu, dovela je do nekih poremećaja u zabeleženim trendovima zarada tokom perioda od 2000. do 2009. godine. Zbog ovih poremećaja, nivoi zarada, kao i dinamika njihovog rasta, su u izvesnoj meri bili procenjeni tokom 2000–08. godine. Ipak, posle pažljive analize postojećih izvora podataka i njihovih ograničenja, ostaje jasno da je prosečan rast zarada bio veći od rasta BDP-a za ceo period, sa izuzetkom 2008.godine.

2001. i 2002. godine zabeležen je veliki nominalni rast zarade, kako u cilju da se podigne sa najnižih nivoa dostignutih tokom devedesetih godina prošlog veka, tako i da omogući liberalizaciju cena.⁴ Međutim, do ovog rasta delimično je došlo zbog reforme sistema o porezu na rad: baza oporezivanja zarade proširena je obuhvatanjem „toplog obroka“⁵, regresa i dnevnica za putovanja, i prešlo se na bruto zarade kao osnovu za poreske olakšice. Reforma poreza na rad bila je održiv pokušaj vlasti da poveća fiskalizaciju privrede, jer su pre ove uredbe značajni delovi zarade bili oslobođeni poreza, pošto su smatrani beneficijama. S toga, ovo jedinstveno povećanje bruto prosečne zarade kroz uključivanje beneficija značajno je uticalo na povećanje indeksa bruto zarade u 2001. i 2002. godini.

Tokom 2003. i 2004. godine bruto zarada je nastavila da raste, ali ovo se delimično dogodilo zbog povećanja stopa doprinosa za socijalno osiguranje između juna 2001. godine i maja 2003. godine⁶. One su iznosile 32.6 odsto bruto zarade koja je ravnomerno podeljena između zaposlenog i poslodavca. Od maja 2003. godine doprinosi za penzijsko osiguranje porasli su za 0.5 odsto, i za zaposlenog i za poslodavca, što je rezultiralo povećanjem ukupnih doprinosa za socijalno osiguranje za jedan procentni poen. U septembru 2004. godine, stope doprinosa za socijalno osiguranje su ponovo podignute na kombinovane, na ukupno 35.8 odsto od bruto plate. Međutim, ukidanje poreza na takozvani “platni fond”- od 3.5 odsto, na teret poslodavca, nadoknadilo je veći deo ovih povećanja stopa doprinosa za socijalno

4   Poskupljenje zbog iznenadne liberalizacije cena je razlog zašto realni rast zarada nije bio toliko veliki.

5   “Topli obrok” je isplaćivan svim zaposlenima u jednakim gotovinskim iznosima.

6   Doprinosi za socijalno osiguranje se sastoje od doprinosa za penzijsko osiguranje, zdravstvenu zaštitu i osiguranje za slučaj nezaposlenosti.

osiguranje. Prema tome, ova promena je imala nekog uticaja na dinamiku stope rasta bruto zarada, ali je praktično neutralna u pogledu ukupnih troškova rada.

Rast zarada u 2007. godini bio je pod uticajem poslednjih izmena i dopuna zakona o porezu na lični dohodak, čija je primena počela u januaru 2007. godine. Porez na dohodak smanjen je sa 14 na 12 procenata. Prvih 5.000 dinara od svake zarade bili su oslobođeni poreza, dok su doprinosi za socijalno osiguranje koje plaćaju zaposleni i poslodavac ostali na istom nivou. Ovo regulisanje predstavljalo je prvi pokušaj uvođenja progresivnosti u sistem poreza na rad u Srbiji.

Ova izmena poreskih propisa 2006. godine imala je suprotan uticaj na rast zarada u odnosu na predhodno oporezivanje beneficija i povećanje stopa doprinosa za socijalno osiguranje. Dok su oporezivanje povlastica i povećanje stopa doprinosa za socijalno osiguranje, doprineli bržem rastu bruto zarade nego neto zarade, ova kasnija smanjenja poreskog opterećenja podstakla su brži porast neto zarada - uz pomoć iskrivljenog načina izračunavanja prosečne zarade u kojem je ključni faktor bio javni sektor kontrolisan od strane sindikata koji je zaštitio neto zarade.

Tendencija Republičkog zavoda za statistiku Srbije da preceni nivoe zarade u prvoj deceniji dvadeset prvog veka čini ga nepouzdanim izvorom sa metodološke strane. Arandarenko i Stanić (2006) primećuju da uzorak preduzeća u RAD anketi, koja prati trendove zarada u Srbiji, nije efikasno revidiran od 2001. godine. U međuvremenu, RAF anketa je takođe sistematski procenila nivoe zarada. Kako Stanić (2006) primećuje, zarade su uglavnom posmatrane kao podskup preduzeća koja ne prikazuju na odgovarajući način srpsku privredu, u kojoj dominiraju preduzeća iz javnog i društvenog sektora koja su delimično privatizovana tokom vremena. U to vreme bila je nedovoljna pokrivenost malih i novih privatnih firmi.

S druge strane, kako Arandarenko i Vukojević (2008) objašnjavaju, bilo je i značajan odliva radnih mesta iz kompanija zastupljenih u uzorku RAD ankete, u one kompanije koji nisu zastupljene u uzorku. Zbog restrukturiranja, mnogi od onih koji su izgubili posao u društvenim preduzećima, ponovo su se pojavili u drugim sektorima tržišta rada, i prihvatili nova radna mesta ili su se samozaposlili. Ovi novi oblici zaposlenosti nisu bili uključeni u RAD anketu. Konačno, zarade vlasnika preduzetničkih firmi i njihovih zaposlenih, počele su da se prate početkom 2009. godine, kada je uzorak RAD ankete proširen da bi uključio i njihove aktivnost.

Zbog toga, do 2009. godine, posmatrana su dva izvora pristrasnosti u prikupljanju podataka, koja su dovela do precenjivanja prosečne zarade: (i) zastareli uzorak kompanija koji isključuje novoosnovane privatne firme i (ii) potpuno odsustvo zarada malog biznisa. Prosečne zarade u oba segmenta privrede su značajno niže u poređenju sa onim što je isplaćeno od strane javnog i društvenog sektora, koji predstavljaju preovlađujuću grupu preduzeća koje je posmatrao Republički zavod za statistiku.

Ad hoc istraživanje o zaradama u malim preduzećima koje je sproveo Republički zavod za statistiku (2006) ukazuje da je većina zarada koje su isplatila mala preduzeća bila oko 40 odsto prosečne zarade registrovane od strane RZS-a, a koja je blizu minimalne zarade. Iako je realno pretpostaviti da neka mala preduzeća svojim zaposlenima deo zarade isplaćuju u gotovini, ovo poglavlje se fokusira na politiku zarada u Srbiji, tako da smo se uglavnom bavili trendovima u formalnoj ekonomiji. S obzirom da zaposleni u malim preduzećima čine gotovo 20 procenata ukupnog broja zaposlenih, realno je pretpostaviti precenjivanje prosečnih zarada iz ovog izvora statističke pristrasnosti, od oko 12 procenata. Ova pretpostavka je dodatno potvrđena najnovijim podacima RZS-a, gde je zbog promena okvira uzorkovanja za proračune prosečne zarade, koji od 2009. godine uključuje zaposlene u malim preduzećima, došlo do smanjenja od oko 12 odsto u zvanično registrovanoj prosečnoj zaradi u 2008. godini. Važno je napomenuti da je ova promena okvira uzorkovanja izazvala još jedan strukturni prekid u vremenskoj seriji praćenja prosečne zarade, jer podaci za 2009. godine su sada uporedivi samo sa podacima za 2008. godinu. 2008. godina je jedina godina za koju imamo podatke o prosečnoj zaradi na osnovu i starog i proširenog uzorka radnika. Međutim, ova promena predstavlja veoma značajan napredak u praćenju prosečne zarade u Srbiji i stoga je za pohvalu.

Mnoge odluke u vezi politike zarada zasnovane su na ovim precenjenim podacima o zaradama što je dovelo do brojnih političkih posledica. Po izveštaju Svetske Banke iz 2006. godine o tržištu rada u Srbiji, podaci o prosečnoj zaradi su korišćeni da bi se izračunala usklađenost penzija i drugih socijalnih davanja

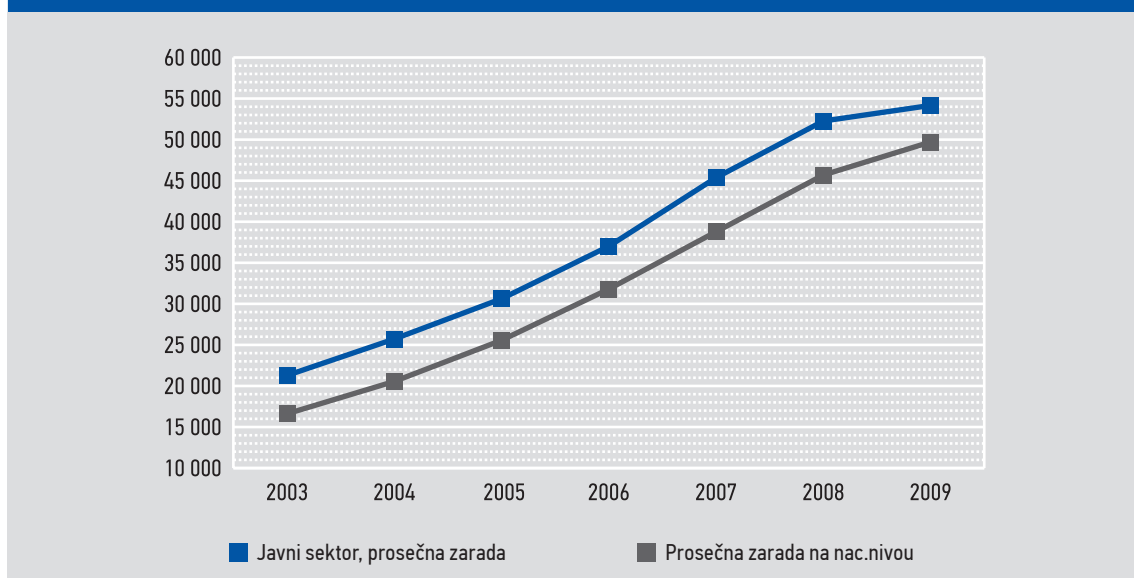
sa indeksima troškova života. Oni takođe služe kao važan input za polugodišnje trostruko usklađivanje minimalne zarade, a često predstavljaju polaznu tačku za pregovaranje o kolektivnim ugovorima u javnom sektoru, a sve više i u velikim privatizovanim preduzećima. Kako je međunarodna konkurentnost srpske privrede u velikoj meri u vezi sa troškovima radne snage, precenjivanje prosečne zarade u Srbiji moglo je značajno da utiče na položaj zemlje u očima stranih investitora, posebno kada se poveže sa dužim vremenskim periodom tokom kojeg je dinar, domaća valuta, bio precenjen.

U zaključku, izgleda da je rast zarada u posmatranom periodu u Srbiji kulminacija formalizacije i fiskalnog prilagođavanja privrede. Međutim, i nivoi i dinamika rasta su bili značajno preterani što je rezultiralo izvesnim brojem pogrešnih političkih posledica. Arandarenko i Vukojević (2008) ukazuju na to da je Srbija najbolji primer situacije u kojoj se intenzivna transformacija tržišta rada, izazvana dalekosežnim, opštim ekonomsko-političkim promenama u 2000. godini i programom privatizacije u 2001. godini, dogodila u trenutku kada RZS nije bio spreman da promeni svoje metode prikupljanje podataka o zaradama. Kao rezultat toga, objavljeni podaci o zaradama postajali su sve nepouzdaniji i pristrasniji.

2.3.3 | Zarade u javnom sektoru rastu većom brzinom

Tokom perioda koji je u pitanju, zarade u javnom sektoru su rasle većom brzinom od onih u ostatku privrede (Slika 2.1). Svrha ovoga je bila želja političara da pomognu nekim sektorima, kao što su obrazovanje i zdravstvo, da uhvate korak. Svake godine, jedan ili više sektora je bio izdvojen za znatno povećanje zarada, daleko iznad inflacije i povećanja plata u ostatku privrede - uključujući državna i opštinska javna preduzeća i njihove radnike u upravi, obrazovanju i zdravstvu koji primaju plate direktno iz državnog budžeta. Takođe je važno naglasiti da podaci o zaradama u javnom sektoru predstavljaju donju granicu prosečne zarade u tom sektoru, jer iz metodologije nije jasno da li se prikazuje statistika za one delove zarada koji se radnicima u zdravstvu i obrazovanju isplaćuju od prihoda institucionalnih poslodavaca.⁷ Osim toga, razlika između prosečne zarade u javnom sektoru i nacionalne prosečne zarade prikazana na slici 2.1 je potcenjena u izvesnoj meri, pošto RAD anketa skreće nacionalni prosek plata ka javnom sektoru.

SLIKA 2.1 | PROSEČNA ZARADA U JAVNOM SEKTORU I PROSEČNA ZARADA NA NACIONALNOM NIVOU, SRBIJA, 2002–2009

Izvor: Republički zavod za statistiku.

⁷ Javne ustanove koje imaju sopstvene izvore prihoda (na primer, školarine za Univerzitet u Beogradu) imaju diskreciono pravo da plaćaju veće plate svojim zaposlenima od onih koje su im dodeljene iz državnog budžeta.

Iako se nominalno viši nivoi zarada u javnom sektoru u odnosu na celu privredu mogu opravdati višim nivoom obrazovanja njihovih zaposlenih, njihov rast se ipak može oceniti kao preteran i fiskalno neodgovoran.

Prvi značajan rast dogodio se krajem 2003. i početkom 2004. godine, oko parlamentarnih izbora održanih u decembru 2003. godine, kao i predsedničkih izbora sredinom 2004. godine. Na isti način došlo je do velikog jednokratnog rasta zarada u javnom sektoru u oktobru 2006. godine, neposredno pre raspisivanja narednih parlamentarnih izbora. U 2007. godini, desio se rekordan rast u javnom sektoru sa najvećim porastom zarada – 23.8 odsto realne vrednosti – i to u zdravstvu. Konačno, u 2008. godini usledilo je dodatno značajno povećanja zarada u javnom sektoru, zbog predsedničkih izbora održanih u januaru 2008. godine, koji su bili praćeni novim krugom parlamentarnih izbora. U međuvremenu su održani lokalni izbori, u maju 2008. godine.

Ova politika mnogo bržeg rasta zarada u javnom sektoru od brzine rasta BDP-a i zarada u ostatku privrede, a takođe iznad proseka privrede u nominalnom smislu, bila je izuzetno neodgovorna i od tada je postala izvor mnogih problema vezanih za trenutno neodržive nivoe javne potrošnje.

Imajući u vidu veliki uticaj zarada u javnom sektoru na prosečnu zaradu, vidljiv je začarani krug u kome je visok rast zarada u javnom sektoru uticao na zabeleženo visok nivo prosečne zarade prema kojoj su indeksirani mnogi drugi segmenti javne potrošnje, uključujući penzije i socijalnu pomoć. To je sa druge strane vršilo pritisak na rast zarada u privatnom sektoru, koji onda izaziva višak domaće tražnje, povećanje cena i smanjenje međunarodne konkurentnosti Srbije.

2.3.4 | Udeo rada

Udeo rada pokazuje koji deo nacionalnog dohotka otpada na radnu snagu. Za potrebe ove analize, izračunali smo udeo rada kao odnos ukupnih troškova rada - zarade i plate pre oporezivanja, kao i socijalne doprinose poslodavaca - i BDP-a. Štaviše, pošto podaci o zaradama Republičkog zavoda za statistiku do 2008. godine nisu uključivali zarade koje mala preduzeća isplaćuju svojim zaposlenima, a jedno ad hoc istraživanje RZS-a o malim preduzećima (Mala preduzeća u Srbiji, 2006), pokazuje da ona uglavnom isplaćuju minimalne zarade (oko 40 procenata od prosečne zarade), uvećali smo broj zaposlenih u malim preduzećima za 40 odsto prosečne zarade za svaku godinu, u cilju procene njihovog platnog fonda. Da bismo dodali prihode dobijene od samostalne delatnosti, pripisali smo dve trećine mešovitih prihoda radu i jednu trećinu kapitalu - standard koji se često primenjuju u industrijalizovanim zemljama - i izračunali njihov udeo rada kao dve trećine prosečne zarade u privredi.⁸ Međutim, postoji značajna potencijalna greška kad je u pitanju ova procena: lični prihod poljoprivrednika se ne evidentira, jer ih RAD anketa ne pokriva, iako je njihova proizvodnja uključena u nacionalne račune i iznosi oko jedanaest procenata. Iako dalja proveravanja mogu biti potrebna za regionalna poređenja, naše procene su i dalje dovoljno pouzdane da pokažu udeo rada tokom vremena u Srbiji.

Tabela 2.5 pokazuje da u Srbiji od 2002. godine, udeo rada raste, iako sa niskog startnog nivoa. Od 2007. godine, manje ili više zadržava isti nivo. Po rečima Luebckera (2007), udeo rada tipično varira između 40 i 60 procenata BDP-a, i generalno je veći u industrijalizovanim državama nego u zemljama u razvoju. U proseku je nešto viši od 50 odsto BDP-a u zemljama OECD-a i Aziji, oko 40 odsto u Latinskoj Americi, Srednjem Istoku i Severnoj Africi, a oko 30 odsto u sub-saharskoj Africi.

8 Sudeći po trendovima Ankete o radnoj snazi, oko 67 procenata svih zaposlenih osoba su zaposleni sa zaradama, ali ova cifra uključuje i neformalni sektor. Skoro 90 procenata (između 87 i 89 procenata) osoba obuhvaćenih RAD anketom su plaćeni radnici.

TABELA 2.5 | PLATNI FOND I UDEO RADA, SRBIJA, 2002–2009

	Platni fond	Udeo rada
2002	348,364,366	35.7
2003	426,747,052	38.8
2004	525,197,870	39.7
2005	652,310,317	40.3
2006	789,994,364	41.5
2007	943,898,421	43.6
2008	1,110,974,053	43.1
2009	1,162,606,891	43.3

Izvor: Republički zavod za statistiku i procene autora.

3 | Politike zarada pre krize

3.1 | Oporezivanje rada

U poglavlju 2.3.2, opisali smo kako su promene u politici oporezivanja rada tokom prve decenije dvadeset prvog veka, uticale na trendove zarada. Druge važne odlike reforme su takođe pojačale talasanje u nivoima bruto zarade zabeleženim u RAD anketi, i bitne su jer nam pomažu da shvatimo ograničenja analizirana samo bruto zarada.

Jedinstveni univerzalni porez na zaradu od 14 procenata i posledična regresivnost stopa oporezivanja rada do 2007. godine bržim tempom su podigli ispodprosečne bruto zarade nego neto zarade. Ovaj efekat je dodatno ojačan minimalnom osnovicom za izračunavanje doprinosa za obavezno socijalno osiguranje, koja je smanjena sa 40 na 35 odsto prosečne zarade u 2007.godinu.⁹ Ovo znači da stvarna osnovica za doprinose za socijalno osiguranje može biti veća od doprinosa za socijalno osiguranje obuhvaćenih u neto plati i kao takva povećava bruto zarade slabo plaćenih radnika bez uticaja na njihove neto zarade.

Dodavanje beneficija u bruto zarade, rezultirala je istiskivanjem slabo plaćenih radnika iz formalnog zaposlenja (a time i iz RAD uzorka) kroz sledeće mehanizme:

- radno intenzivni sektori su brže izgubili konkurentsku prednost i smanjili radnu snagu (na primer, sektori tekstila i metala);
- prelazak nekadašnjih formalnih, slabo plaćenih poslova, u neformalne, čime se smanjuje značaj sektora, regiona i firmi u kojima dominira nisko plaćen rad u RAD uzorku;
- regresivno oporezivanje olakšalo je ulaganja u kapitalno intenzivne i sektore sa visokim zaradama, kao što su finansije i bankarstvo, možda na taj način uvodeći više visoko plaćenih poslova u RAD uzorak.

Rezime promena u pravilima o porezu na dohodak i doprinosima za socijalno osiguranje koje su uticale na dinamiku prosečne bruto zarade dat je u Tabeli 2.6.

9

do 2004. godine je takođe diferenciran po nivoima obrazovanja.

TABELA 2.6 | ZAKON O POREZU NA LIČNI DOHODAK I DOPRINOSE ZA ZDRAVSTVENO I SOCIJALNO OSIGURANJE, SRBIJA, 2001–2007 (%)

	od juna 2001. do 1. maja 2003.	od 1. maja 2003. do 1. septembra 2004.	od 1. septem- bra 2004. do januara 2007.	od januara 2007.
Porez na lični dohodak	14	14	14	12
Oslobađanje od poreza, u dinarima ¹⁾	n.a.	n.a.	n.a.	5 000
Porez na fond zarade, važeći do jula 2004.	3.50	3.50	n.a.	n.a.
Doprinosi zaposlenog:	16.30	16.80	17.90	17.90
Penziono i invalidsko osiguranje	9.80	10.30	11	11.00
Zdravstveno osiguranje	5.95	5.95	6.15	6.15
Osiguranje za slučaj nezaposlenosti	0.55	0.55	0.75	0.75
Doprinosi poslodavca:	16.30	16.80	17.90	17.90
Penziono i invalidsko osiguranje	9.80	10.30	11	11.00
Zdravstveno osiguranje	5.95	5.95	6.15	6.15
Osiguranje za slučaj nezaposlenosti	0.55	0.55	0.75	0.75
Ukupan procenat poreza i doprinosa za socijalno osiguranje u bruto zaradi	59.90	61.40	60.80	58.80

Napomena:

1) Oslobađanje se odnosi na bruto zaradu.

Izvor: Arandarenko i Nojković, 2007.

3.2 Politika minimalne zarade

Do juna 2001. godine, isključivo je Vlada određivala minimalnu zaradu, kao minimalni neto iznos koji su poslodavci morali da plate svojim radnicima. Između juna 2001. i 1. januara 2002. godine, minimalna zarada je bila utvrđena u bruto iznosu, u visini od 35 odsto iznosa bruto zarade.¹⁰ Međutim, minimalni doprinosi za obavezno socijalno osiguranje izračunati su na 40 odsto prosečne zarade, a do 2004. godine, obavezne stope su bile još veće za one sa višim obrazovanjem i time su, paradoksalno, dovele do niže neto zarade tih zaposlenih.

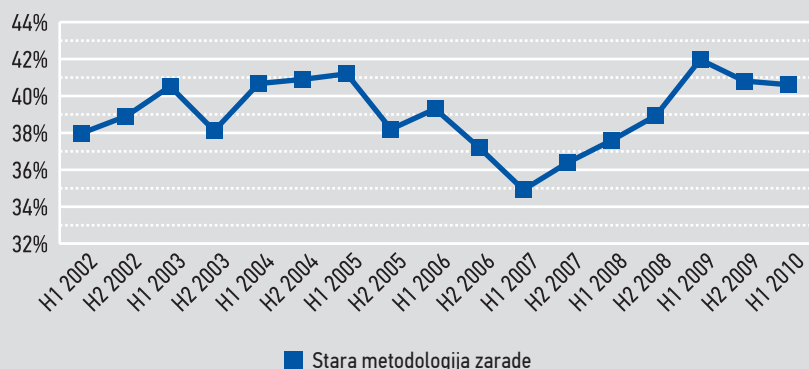
Od početka 2002. godine, Vlada i predstavnici sindikata i udruženja poslodavaca, pregovarali su o minimalnoj zaradi. Od 1. januara 2005. godine, minimalna zarada je određena kao neto iznos po satu, a takođe je izražena u mesečnim ekvivalentima i bruto iznosima, prema odluci donošenoj dva puta godišnje od strane tripartitnog Socijalno-ekonomskog saveta.¹¹ Međutim, ako se ne može postići sporazum o visini Vlada je ta koja donosi konačnu odluku.

Rast minimalne zarade je bio stabilan tokom posmatranog perioda i zadržao je korak sa rastom prosečne zarade. Ostao je na oko 40 procenata prosečne zarade u Srbiji, iako se polako i kontinuirano smanjivao (Slika 2.2). Prema podacima Svetske banke (2006), u odnosu na prosečne zarade, minimalna zarada u Srbiji je na sredini u poređenju sa ostalim zemljama u regionu.

10 Član 65 Zakona o radnim odnosima.

11 Registar propisa, broj 1, Beograd, 2009.

SLIKA 2.2 | MINIMUMALNA ZARADA/PROSEČNA ZARADA, SRBIJA, 2002–2010

Izvor: RAD anketa, Republički zavod za statistiku Srbije; Službeni glasnik, 2002–2010.

3.2.1 | Problemi elastičnosti minimalne zarade

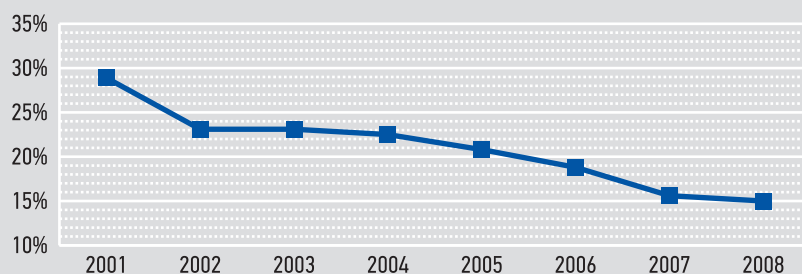
Osim toga, pokazalo se da minimalna zarada nije u potpunosti obavezujuća za brojne poslodavce, s obzirom da zvanični uslovi za njenu isplatu zahtevaju da zaposleni radi pun broj sati mesečno, kao i da ispunjava nejasno definisanu "standardnu normu produktivnosti". Ovo ostavlja puno prostora za slobodno tumačenje, pogotovo u onim sektorima privrede u kojima su slabi sindikati. Na primer, prosečna zarada isplaćena u tekstilnoj industriji i industriji za proizvodnju krzna, niža je od minimalne zarade. Dakle, minimalna zarada verovatno nije imala mnogo uticaja na prosečnu zaradu, niti je izvršila određen negativan uticaj na formalnu zaposlenost sa niskim platama. Ipak, mnogo veću štetu je načinila politika minimalnih doprinosa za obavezno socijalno osiguranje o kojoj smo raspravljali u predhodnom poglavlju.

3.2.2 | Osnovna socijalna pomoć gubi tlo pod nogama

Prosečan iznos isplaćen kao osnovna socijalna pomoć za jednu osobu (tzv. MOP) može se koristiti kao zamena za egzistencijalni minimum¹², tako da smo gledali njegov udeo u prosečnoj zaradi između 2001. i 2008. godine (Slika 2.3). Međutim, tokom tog perioda egzistencijalni minimum nesumnjivo se smanjio kao deo prosečne zarade od iznad 23 odsto do 15 odsto u 2008. godini.

To znači da su MOP isplate toliko male da jedva dostižu granicu siromaštva u hrani koja je, prema AŽS za 2007. godinu, bila oko 4.000 dinara.

SLIKA 2.3 | EGZISTENCIJALNI MINIMUM/PROSEČNA ZARADA, SRBIJA, 2001–2008

Izvor: RAD anketa, Republički zavod za statistiku Srbije; Ministarstvo rada i socijalne politike, 2001–08.

¹² Ovo je najbliža zamena za egzistencijalni minimum u Srbiji koja može da se prati tokom celog perioda analize (Republički zavod za statistiku ne obračunava medijana zarade).

3.3 | Jaz u zaradama između polova i rodna ravnopravnost

Pošto se podaci o zaradama razvrstani na osnovu pola ne mogu dobiti iz RAD ankete, koja je glavni izvor statistike zarada u Srbiji, mnoge studije su koristile podatke Ankete o radnoj snazi, koji iako nisu u potpunosti pouzdani, ukazuju na jaz u zaradama između polova u Srbiji. Prema Baboviću (2008), jaz u zaradama između polova u Srbiji je bio prilično stabilan od 2000.godine. Brojne studije, uključujući Babović (2008) i Krstić (2003), ukazuju da je razlika između prosečne isplate muškarcima i ženama po satu rada, izuzimajući uticaj ostalih faktora, bila 15 - 16 procenata. Ovaj jaz je u skladu sa Evropskom Unijom, u kojoj su žene zarađivale u proseku 17,6 odsto manje od muškaraca u 2007. godini (Evropska komisija, 2009). Pored toga, jaz u zaradama između polova u Srbiji je i dalje među najnižim među zemljama u tranziciji (Krstić, 2003). Istovremeno, starosna granica za penzionisanje u Srbiji je pet godina niža kod žena nego kod muškaraca, što se ponekad koristi kao dodatni argument naglašavajući da rodna diskriminacija na osnovu životnog veka nije visoka u Srbija.

Postoje, međutim, indicije da je ukupan jaz u zaradama između polova na tržištu rada u Srbiji veći od posmatranih 15 odsto, iako se to ne primećuje u statistici nacionalnih zarada. Zaposlene žene često imaju bolje obrazovanje nego zaposleni muškarci, što nije slučaj u opštoj populaciji. Ovo je pokazatelj diskriminacije i socijalnih barijera za ulazak žena na tržište rada. Većina žena koje rade su dobro obrazovane i rade u "ženskim sektorima", kao što su zdravstvo ili obrazovanje. Naravno, zarade visoko kvalifikovanih žena su više od zarada nisko kvalifikovanih muškaraca, ali ovo ne daje potpunu sliku o jazu u zaradama između polova u neprilagođenim nacionalnim prosecima zarada. Zbog toga je neophodno da se veći napor usmeri ka istraživanju suštinskih unutrašnjih izvora nejednakosti zarada između žena i muškaraca u Srbiji.

Nacionalni strateški i pravni okvir za promovisanje rodne ravnopravnosti u Srbiji je sveobuhvatan i u skladu sa Milenijumskim ciljevima razvoja (MCR) i Strategijom za smanjenje siromaštva (SSS). Zakon o radu iz 2005. godine je usaglašen sa standardima Evropske Unije i Međunarodne organizacije rada i zabranjuje bilo kakvu diskriminaciju na osnovu pola protiv onih koji traže posao ili onih koji su već zaposleni. Zakon o zabrani diskriminacije usvojen u martu 2009. godine takođe zabranjuje diskriminaciju na osnovu pola prilikom zapošljavanja, kao i Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, usvojen u maju 2009. godine. Konačno, nacrt Zakona o rodnoj ravnopravnosti je usvojen i stupio je na snagu u decembru 2009. godine. Ovaj zakon se takođe zasniva na principu jednakih mogućnosti na tržištu rada i predstavlja značajan korak ka harmonizaciji nacionalnog pravnog okvira sa *acquis communautaire*.

Savet za ravnopravnost polova nije zasedao dve godine, a samim tim se njegova uloga u rodnom usmeravanju u Srbiji doživljava kao vrlo slaba. U isto vreme, Uprava za rodnu ravnopravnost osnovana je 2008. godine, a Strategija o poboljšanju položaja žena i rodnoj ravnopravnosti, koji prepoznaje nepovoljan položaj žena na tržištu rada, usvojena je u februaru 2009. godine.

Srbija je takođe potpisnica nekoliko važnih međunarodnih konvencija o jednakoj naknadi za rad jednake vrednosti (na primer, Konvencija o diskriminaciji (zapošljavanje i profesija), 1958. godine (br. 111), Konvencija UN o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), 1979. godine i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, 1966. godine). Iako ovi strateški i zakonski dokumenti snažno naglašavaju potrebu za adekvatnim statističkim podacima o položaju žena u svim sferama života, uključujući i tržište rada, kako bi se pratile promene u njihovom statusu tokom vremena, srpski strateški i pravni okvir za statistiku i praksu prikupljanja podataka na tržištu rada, nije u potpunosti koherentan i rodno osetljiv. Ovo ometa efikasno praćenje žena na tržištu rada i procene napora da se rodna ravnopravnost uključi u javnu politiku. Na primer, Zakon o zvaničnoj statistici koji je Skupština usvojila u decembru 2009. godine, samo naznačava da podaci budu razdvojeni po polu "kad god je to moguće". To znači da se u sadašnjim statistikama, pol doživljava kao jedna od mnogih statističkih klasifikacija umesto da bude osnovna kategorizacija za sve indikatore. U svetlu ove slabosti statističkog sistema napori su usmereni ka poboljšanju praćenja statističkih indikatora o rodnoj ravnopravnosti, uključujući one koji su relevantni za tržište rada.

4 | Ekonomske promene izazvane krizom

4.1 | Makroekonomski kontekst: Zaustavljanje predhodnog modela rasta?

Prvi direktni efekti krize osetili su se u poslednjem kvartalu 2008. godine. Na prvi pogled, ovo je uzelo oblik umerene ali još uvek prilično uznemirujuće bankarske panike u oktobru 2008. godine, praćene jakim pritiskom na vrednost dinara. Vlada i centralna banka su reagovali prilično brzo da bi se povratilo poverenje u banke i stabilizovala valuta. Garancije za osiguranje depozita za individualne štedne račune povećane su mnogostruko, do nivoa od 50,000 evra. Osim toga, zakon o porezu na dohodak je promenjen što je privremeno oslobodilo od oporezivanja štednih depozita u stranoj valuti. Sledeći primer nekih drugih istočnoevropskih zemalja, Narodna banka Srbije je jednim potezom povećala kamatnu stopu za 2.5 procenata u oktobru 2008. godine, da bi stabilizovala dinar i obuzdala uvek prisutnu inflaciju.

Iako je sprečen kolaps monetarnog i bankarskog sistema do kraja 2008. godine postalo je očigledno da je došao kraj modelu rasta zasnovanom na tražnji, podstaknutog doznakama i direktnim stranim investicijama, uglavnom iz prihoda od privatizacije. Zemlja je potonula u recesiju, BDP je pao u 2009. godini za 3 odsto (u odnosu na prethodnu godinu), i počeo polako da se oporavlja u prvoj polovini 2010. godine - u drugom kvartalu 2010. godine rast BDP-a bio je 1.8 odsto. U istom periodu, agregatna tražnja opala je za dvocifreni procenat na godišnjoj osnovi. Tri četvrtine tog pada izazvano je padom domaće tražnje - uglavnom zbog smanjene dostupnosti kredita i za firme i za domaćinstva, i pada izvozne tražnje. Važno je napomenuti da su ukupni platni fond i javna potrošnja dva dela od kojih se sastoji domaća tražnja koja su ostala prilično stabilna u 2009. godini (videti Tabelu 2.7 za ovu i naredne analize).

TABELA 2.7 | MAKROEKONOMSKI INDIKATORI, SRBIJA, 2008–2010

	2008				2009				2010	
	K1	K2	K3	K4	K1	K2	K3	K4	K1	K2
Cene i devizni kurs	na godišnjem nivou									
Indeks potrošačkih cena, na godišnjem nivou	11.8	12.1	9.9	6.8	9.4	8.3	7.3	6.6	4.7	4.2
Nominalni kurs dinar / evro (prosek za period)	82.6	81.1	77.1	85.0	93.9	94.2	93.2	94.5	98.7	101.4
Privredni rast	realan godišnji rast									
BDP (u milijardama dinara)	601	671	723	744	632	706	745	772	675	763
BDP (u milionima eura)	7,275	8,273	9,367	8,761	6,732	7,495	7,993	8,166	6.841 ¹⁾	7.523 ¹⁾
BDP, rast na godišnjem nivou	8.5	6.3	4.9	2.9	-4.1	-4.2	-2.3	-1.6	0.6	1.8 ¹⁾
Fiskalni podaci	u % BDP									
RS budžetski deficit / suficit, u % BDP	-0.1	-2.8	1.6	-1.8	-1.4	-6.0	-2.5	-3.3	-3.1	-3.7
Ukupni fiskalni bilans (GFS definicija) ²⁾	8.0	-19.6	-5.9	-51.3	-12.4	-45.5	-23.9	-40.0	-24.2	-31.3
Javni prihodi	7.6	5.2	2.8	-0.7	-12.6	-13.4	-4.2	-5.0	-4.0	2.5
Javni rashodi	3.8	21.7	-0.4	-3.5	-3.4	-6.0	-0.3	-9.2	-1.3	-3.0
Platni bilans	u milionima eura									
Uvoz robe	-4,123	-4,666	-4,855	-4,340	-3,201	-3,186	-3,312	-3,538	-3,214	-3,611
Izvoz robe	2,348	2,606	2,798	2,417	1,859	2,135	2,219	2,266	2,009	2,506
Tekući bilans	-1,303	-1,764	-1,528	-1,298	-818	-175	-278	-472	-760	-542
u % BDP	-17.9	-21.3	-16.3	-14.8	-12.1	-2.3	-3.5	-5.8	-11.1	-7.2
Direktne strane investicije	831	656	133	210	643	251	113	366	284	136
RS javni dug (spoljni + unutrašnji), % BDP	29.8	26.9	25.4	25.4	27.1	29.2	31.9	32.4	33.6	35.4
Devizne rezerve NBS	9,553	9,107	9,694	8,160	8,113	8,885	9,523	10,602	10,444	10,493

Napomena:

1) U prvom kvartalu 2008. godine, NBS je promenila metodologiju platnog bilansa. Zbog ove promene, postoji pad deficita tekućeg računa, kao i smanjenje bilansa kapitalnog računa.

2) Ukupni fiskalni rezultat (fiskalni bilans u skladu sa GFS-om 2001) - Konsolidovani suficit / deficit korigovan za "budžetske pozajmice" (pozajmica minus otplata po starom GFS-u).

Izvor: Narodna banka Srbija (NBS), Fond za razvoj ekonomske nauke (FREN), 2008–2010.

Zbog oštrog smanjenja potražnje, recesija je dovela do značajnog, mada privremenog poboljšanja u srpskim spoljnim i unutrašnjim deficitima. Na primer, do sredine 2009. godine, deficit tekućeg računa je pao na samo 2.1 odsto BDP-a u poređenju sa 20.1 odsto BDP-a u istom periodu 2008. godine. Trgovinski deficit bio je takođe 40 odsto niži u relativnom smislu, nego u 2008. godini. Za razliku od početne prognoze, doznake su nastavile da rastu u 2009. godini i poboljšale su spoljni platni bilans. Ovi trendovi su doveli do nominalne stabilizacije i malo realnijeg rasta vrednosti dinara.

Inflacija, kao mera unutrašnje ravnoteže, ostala je i dalje relativno visoka, ali ovaj rast je uglavnom pokrenut povećanjem regulisanih cena. Rast Indeksa potrošačkih cena u 2009. godini je bio 6.6 odsto. Međutim, veći deo ovog rasta je posledica povećanja regulisanih cena, uključujući naftu, dok su tržišne cene ostale prilično stabilne.

Fiskalna politika je bila pod priličnim pritiskom. Realni pad javnih prihoda je dramatičan i uglavnom odražava pad domaće tražnje. U drugom kvartalu 2009. godine, javni prihodi su bili 13.6 odsto niži u realnim uslovima nego u istom periodu 2008. godine. Konsolidovana javna potrošnja u istom periodu je takođe opala, ali znatno manje - 6 odsto - što je proširilo konsolidovani budžetski deficit do čak 6 odsto BDP-a. U strukturi javnih rashoda, najznačajniji pad zabeležen je u kapitalnim investicijama, dok je su socijalni transferi povećani.

Deficit konsolidovanog budžeta dostigao je 4.5 odsto BDP-a u 2009. godini, i očekivalo se da će biti oko istog nivoa u 2010. godini. Deficit je morao biti pokriven vladinim zaduživanjima u inostranstvu i na domaćem finansijskom tržištu. Iako nivo javnog duga od 32.5 odsto BDP-a nije preterano zabrinjavajući, dugoročnije projekcije sigurno jesu. Čak i sa smanjenjem deficita u narednim godinama javni dug će na srednji rok verovatno premašiti 40 odsto BDP-a, nakon čega će njegovi godišnji troškovi servisiranja dostići dva odsto BDP-a. Bez smanjenja, međutim, projekcije javnog duga su još veće, a troškovi servisiranja preterano visoki i neodrživi. Da bi javni dug bio na prihvatljivom nivou, Vlada će morati da prilagodi ne samo budžetske rashode, nego i prihode, što bi moglo dovesti do povećanja poreza.

Zbog ekonomske krize, direktne strane investicije su u 2009. godini smanjene na oko 1.3 milijarde eura. Međutim, prema većini procena, u cilju održavanja visokog nivoa ekonomskog rasta, direktne strane investicije bi trebale da budu oko 3 milijarde evra godišnje. Bez obzira na činjenicu da je tekuća svetska ekonomska kriza učinila težim privlačenje direktnih stranih investicija nakon prodaje većine imovine Srbije stranim investitorima, Vlada mora da počne privlačenje "greenfield" stranih investicija što je izazovan poduhvat s obzirom na prilično nisku međunarodnu konkurentnost države.

Srpska privreda u velikoj meri zavisi od dostupnosti kredita i investicija iz inostranstva, i godišnje prima oko devet odsto BDP-a u obliku doznaka. Projekcije rasta BDP-a za 2010-13. godinu, pokazuju blag oporavak sa oko 1.5 odsto rasta u 2010. godini i samo 3 odsto rasta u 2011. godini. Ovo se zasniva na tekućim razvojem događaja u svetskoj privredi, kao i na novim fiskalnim politikama koje su usvojene u skladu sa programom MMF-a (Svetska banka, 2009).

TABELA 2.8 | OSNOVNI MAKROEKONOMSKI INDIKATORI, SRBIJA, 2008–2010

	2008	K1 2009	K2 2009	K3 2009	K4 2009	2009	K1 2010	K2 2010
BDP	33,418	6,732	7,495	7,993	8,166	30,385 ¹⁾	6,841 ¹⁾	7,523 ¹⁾
Realan rast BDP-a	5.4	-4.1	-4.2	-2.3	-1.6	-3.0	0.6	1.8 ¹⁾
Inflacija (ICP)	8.6	9.4	8.3	7.3	6.6	6.6	4.7	4.2
Uvoz, stopa rasta u % godišnje	15.3	-22.5	-31.7	-30.8	-17.6	-26.0	-4.4	10.8
Izvoz, stopa rasta u % godišnje	16.9	-21.2	-18.2	-20.2	-5.8	-16.5	8.1	17.3
Bilans tekućeg računa, % BDP	-18.2	-12.1	-2.3	-3.5	-5.8	-5.7	-11.1	-7.2
Ukupni fiskalni bilans (GFS definicija) ²⁾	-68.9	-12.4	-45.5	-23.9	-40	-121.8	-24.2	-31.3
Nominani kurs dinar/euro (prosek perioda)	81.4	93.9	94.2	93.2	94.5	94.0	98.7	101.4
Budžetski deficit, % BDP	-1.8	-1.4	-6.0	-2.5	-3.3	-3.4	-3.1	-3.7
Javni dug, % BDP	26.3	27.1	29.2	31.9	32.4	32.4	33.6	35.4

Napomena:

1) Procene NBS.

2) Ukupni fiskalni rezultat (fiskalnog bilansa u skladu sa GFS-om 2001) - Konsolidovani suficit / deficit korigovan za "budžetske pozajmice" (pozajmica minus otplata prema starom GFS-u).

Izvor: Narodna banka Srbije (NBS), 2008–2010.

4.2 | Prilagođavanje radne snage

4.2.1 | Dramatičan uticaj na registrovanu nezaposlenost

Raspoloživi podaci iz Ankete o radnoj snazi, istraživanja preduzeća i evidencija Nacionalne službe za zapošljavanje, ukazuju da je uticaj krize na radnu snagu bio prilično dramatičan. Sva tri izvora informacija ukazuju na pad zaposlenosti i povećanje nezaposlenosti i neaktivnosti. Međunarodno je dobro poznata činjenica (videti, na primer MOR 2009) da će se pun uticaj krize na tržište rada obično osetiti sa određenim zakašnjenjem, kao i da pad zaposlenosti može da traje znatno duže nego pad BDP-a. Imajući ovo u vidu, pogoršanje u ravnoteži radne snage je zapravo bilo prilično brzo i jako.

Pošto se Anketa o radnoj snazi sprovodi polugodišnje, najrelevantnije podatke ARS za našu analizu uticaja krize, možemo dobiti posmatrajući pet vremenskih tačaka: april 2008., oktobar 2008., april 2009., oktobar 2009., i april 2010. godine. Podaci iz oktobra 2008. godine, uz snimak situacije na tržištu rada neposredno pre izbivanja krize, su najkorisniji za poređenje sa aprilom 2010. godine, a to su najnoviji dostupni podaci Ankete o radnoj snazi nakon početka krize. S druge strane, takođe je korisno da se uzmu u obzir podaci iz aprila 2008. godine, jer obezbeđuju poređenja iz godine u godinu, a ne zahtevaju sezonska razmatranja. U oba slučaja, ponovo treba da se naglasi da razlike u glavnim indikatorima rada "pre" i "posle" ne odražavaju samo efekat krize. One takođe utiču na druge autonomne ekonomske faktore, uključujući i veoma značajne, i tekuće, procese tranzicije i privatizacije u njihovoj podmakloj fazi.

Poredeći agregatne podatke o zaposlenosti iz dve, vremenski najdalje, "pre" i "posle" tačke, pad zaposlenosti od početka krize izgleda prilično dramatično. Dok je zaposlenost dostigla rekordno nizak nivo u aprilu 2010. godine, nezaposlenost je dostigla vrhunac. Procenjeni broj zaposlenih, radno sposobnog ljudi pao je za skoro 370,000, ili oko 14 odsto, između oktobra 2008. i aprila 2010. godine. Ovo je dovelo do pada stope zaposlenosti za osobe starosti od 15 do 64 godina, od 53.3 odsto na 47.2 odsto. Tokom istog perioda, broj nezaposlenih je povećan za oko 115,000 ljudi i predstavlja skok stope nezaposlenosti sa 14.7 odsto na 20,1 odsto.

TABLELA 2.9 | TRENDOVI ZAPOSLENOSTI I NEZAPOSLENOSTI, SRBIJA, 2008–2010

		Broj zaposlenih 15–64			Stopa zaposlenosti 15–64			Ukupno broj nezaposlenih 15–64			Stopa nezaposlenosti 15–64		
		Ukupno	Žene	Muškarci	Ukupno	Žene	Muškarci	Ukupno	Žene	Muškarci	Ukupno	Žene	Muškarci
2008	april	2,652,429	1,150,004	1,502,425	54.0	46.0	62.3	432,730	219,879	212,851	14.0	16.1	12.4
2008	oktobar	2,646,222	1,122,835	1,523,387	53.3	44.7	62.2	457,205	235,468	221,737	14.7	17.3	12.7
2009	april	2,486,734	1,081,108	1,405,626	50.8	43.3	58.7	486,858	238,820	248,038	16.4	18.1	15.0
2009	oktobar	2,450,643	1,058,767	1,391,875	50.0	42.7	57.4	516,990	250,562	266,427	17.4	19.1	16.1
2010	april	2,278,504	977,548	1,300,957	47.2	40.3	54.3	572,502	259,062	313,440	20.1	21.0	19.4

Izvor: Anketa o radnoj snazi, Republički zavod za statistiku Srbije, različite godine.

Gledajući bliže strukturu zaposlenosti (RZS, 2009) nije iznenađenje da je uticaj krize prvenstveno pogodilo ljudi u ranjivim poslovima, poput onih samozaposlenih, onih sa fleksibilnim ugovorima o radu i u neformalnoj zaposlenosti. Početno prilagođavanje privatnog sektora je dovelo do smanjenja zaposlenosti radnika na određeno vreme ili sa ugovorima o delu, i do natprosečnog pada u samozapošljavanju.

Mnogo manji porast brojeva koji se odnose na nezaposlenost u odnosu na zaposlenost, ukazuje na to da je značajan broj ljudi bez posla u periodu između oktobra 2008. i aprila 2010. godine, jednostavno postao neaktivan i zaustavio traženje posla. Pre svega, najistaknutiji pad zaposlenosti – oko 32.3 odsto – zabeležen je u najmlađoj radno sposobnoj grupi sa osobama uzrasta od 15 do 24 godine. Ali u isto vreme, nezaposlenost u toj istoj starosnoj grupi pada, što sugeriše da se mladi ljudi u kriznim vremenima opredeljuju da nastave svoje obrazovanje, što im je rezervna opcija. Pad zaposlenosti najmlađih radno sposobnih osoba je praćen sa 18 odsto pada zaposlenosti osoba koje spadaju u starosnu grupu od 25–34 godine. Druga jako pogođena grupa su osobe stare između 45 i 54 godine, sa ukupnim padom zaposlenosti od oko 13 procenata. Za razliku od mladih ljudi, u ovoj starijoj starosnoj grupi pad zaposlenosti prati povećanje nezaposlenosti. Ova dva pokazatelja ukazuju na dva osnovna izvora pada zaposlenosti. Može se pretpostaviti da se uticaj krize najintenzivnije osetio u starosnim grupama osoba od 15–34 godina, praćen otkazivanjem postojećih ugovora na određeno vreme i ugovora o delu, i smanjenjem slobodnih radnih mesta. S druge strane, starosna grupa od 45–54 godine je verovatno

posebno pogodena završetkom procesa privatizacije i restrukturiranjem preduzeća, kao i velikim brojem stečajeva i likvidacija koje su usledile.

4.2.2 | Pad formalne zaposlenosti, potvrđen anketama o preduzećima i evidencijama o nezaposlenosti

Druga dva važna izvora statistike o radnoj snazi su anketa o preduzećima (RAD) i evidencije Nacionalne službe za zapošljavanje. Iako su obe ankete nekompletne i baziraju se na administrativnim podacima, one imaju neke karakteristike koje ih čine neophodnim za analizu efekata krize. Prvo, ovi podaci su dostupni na mesečnom nivou, mada nepotpuni i sa ozbiljnim metodološkim problemima u slučaju istraživanja preduzeća. Drugo, u vremenima krize ova istraživanja su još korisnija, upravo zato što daju informacije isključivo o trendovima na formalnom tržištu rada - to jest, istraživanja o preduzećima izveštavaju samo o formalno zaposlenim i privatnim preduzećima, a NSZ evidencije izveštavaju o trendovima registrovanih nezaposlenih lica. Može se očekivati da će odgovor formalnog tržišta rada na krizu biti snažno procikličan, što nije slučaj sa neformalnim tržištem rada, koje može da reaguje kontra-ciklično. Na primer, osobe koje izgube "dobar" formalni posao mogu biti naterane u neformalan posao ako ne mogu sebi da priušte nezaposlenosti ili neaktivnosti. Ovo podrazumeva odsustvo promene u ukupnom zapošljavanju Ankete o radnoj snazi. Ali, s druge strane, pad formalne zaposlenosti će se videti u statistici ankete o preduzećima. Dakle, naredni trendovi kretanja formalne radne snage daju više tačaka za analizu i možda pružaju jasniju sliku o punom uticaju krize.

Uvidom u tabelu 2.10, koja predstavlja dinamiku formalne zaposlenosti, kao što je otkriveno anketom o preduzećima, primećujemo samo neznatan pad u zapošljavanju kod pravnih lica što je doprinelo kumulativnom padu između oktobra 2008. i jula 2009. godine za samo 16,000 osoba. Ogroman pad u zapošljavanju u privatnom sektoru dogodio se u martu 2009. godine, ali pošto je Fond za zdravstveno osiguranje iz svoje baze podataka u januaru 2009.godine isključio ljude koji nisu plaćali svoje redovno zdravstveno osiguranje ne možemo u potpunosti razumeti kako je kriza doprinela i ovom padu.

Međutim, u drugoj fazi krize - između septembra 2009. i marta 2010. godine - administrativni podaci o zaposlenosti pokazuju značajan pad za 2.8 odsto ili 51,000 ljudi - formalno zaposlenih radnika. Zaposlenost kod pravnih lica opala je za 1.5 odsto (21,000 ljudi) u istom periodu. Istovremeno je došlo do pada u broju preduzetničkih firmi i broju njihovih radnika od 6.5 odsto (oko 30,000 ljudi).

TABELA 2.10 FORMALNA ZAPOSLENOST (BEZ POLJOPRIVREDNIKA), SRBIJA, 2008–2010
(‘000 OSOBA)

	Ukupno zaposlenih	Zaposleni kod pravnih lica	Preduzetnici			Ukupno zaposlenih
			Ukupno	Samozaposleni	Zaposleni kod preduzetnika	
2008						
januar	1,989	1,416	573	245	328	1,744
februar	1,989	1,416	573	245	328	1,744
mart	2,006	1,432	574	245	329	1,761
april	2,003	1,429	574	245	329	1,758
maj	2,002	1,428	574	245	329	1,757
jun	2,000	1,426	574	245	329	1,755
jul	1,998	1,424	574	245	329	1,753
avgust	1,999	1,425	574	245	329	1,754
septembar	1,993	1,425	568	245	323	1,748
oktobar	1,994	1,426	568	245	323	1,749
novembar	1,992	1,424	568	245	323	1,747
decembar	1,992	1,424	568	245	323	1,747
2009						
januar	1,983	1,416	568	209	359	1,775
februar	1,981	1,413	568	209	359	1,772
mart	1,911	1,411	500	210	290	1,701
april	1,907	1,407	500	210	290	1,697
maj	1,900	1,400	500	210	290	1,690
jun	1,896	1,396	500	210	290	1,686
jul	1,893	1,393	500	210	290	1,683
avgust	1,886	1,386	500	210	290	1,676
septembar	1,868	1,383	485	211	274	1,657
oktobar	1,864	1,379	485	211	274	1,653
novembar	1,862	1,377	485	211	274	1,651
decembar	1,858	1,373	485	211	274	1,647
2010						
januar	1,851	1,366	485	211	274	1,640
februar	1,846	1,362	485	211	274	1,636
mart	1,817	1,362	455	199	257	1,618

Izvor: RAD anketa, Republički zavod za statistiku, 2008–2010.

Takođe treba napomenuti da javni sektor, koji zapošljava oko 480,000 ljudi, nije prijavio bilo kakav značajan pad zaposlenosti između 2008. i 2010. godine - oko 5,000 zaposlenih je izgubilo posao (Tabela 2.11).

TABLE 2.11 | SRBIJA: ZAPOSLENI U PRIVATNOM SEKTORU (BEZ PREDUZETNIKA), 2004–2010

		Javni sektor					Ukupno	Drugo ¹⁾
		Iz budžeta			Javna preduzeća			
		Adminis- tracija – svi nivoi	Obrazo- vanje i kultura	Zdravstvo i socijalni rad	Državna javna	Lokalna javna		
		1	2	3	4	5		
2004	mart	63	117	147	125	57	509	1,092
	septembar	63	116	148	124	57	508	1,052
2005	mart	63	119	148	122	61	513	1,044
	septembar	61	117	147	112	61	498	1,038
2006	mart	60	118	141	105	61	485	1,011
	septembar	58	117	138	102	60	475	972
2007	mart	58	121	138	100	59	476	962
	septembar	59	120	139	100	58	476	952
2008	mart	60	124	140	99	58	481	951
	septembar	61	122	141	100	58	482	943
2009	mart	64	125	142	89	57	478	933
	septembar	64	123	142	88	57	473	910
2010	mart	62	124	142	87	56	472	890

Napomena: Zaposleni u Ministarstvu odbrane i Ministarstvu unutrašnjih poslova, iako se finansiraju iz budžeta ne ulaze u ukupan bilans zaposlenih prikazan u ovoj tabeli. Njihov broj se procenjuje na oko 80.000, i oni čine oko 4% ukupnog broja zaposlenih u Srbiji. Podaci o njihovom tačnom broju i zaradama nisu objavljeni od strane RZS, zbog nacionalne bezbednosti.

1) Privatna, društvena i mešovita preduzeća (bez preduzetnika). Ova kolona nije razložena dalje zbog ograničenog pristupa podacima. Broj prikazan u koloni 7 se izračunava oduzimanjem ukupnog broja zaposlenih.

Izvor: RZS, 2004–2010.

4.2.3 | Mesečni podaci pokazuju jak rast nezaposlenosti do sredine 2010.godine

Procenjuje se da je broj ekonomski nezaposlenih u trenutnim administrativnim podacima o nezaposlenosti preuveličan za najmanje 50 procenata. Ipak, ako pretpostavimo konstantan odnos između “pravih” i “lažno” nezaposlenih u evidencijama Nacionalne službe za zapošljavanje, moguće je dobiti neke indikacije o trendovima nezaposlenosti na mesečnom nivou.

Broj registrovanih nezaposlenih povećan je za 36,000 (5 odsto) u periodu između septembra 2008. i maja 2010. godine. Ali, od tog perioda, nivo stagnira na oko 760,000. Broj registrovanih nezaposlenih je i dalje niži nego u martu 2008. godine (Tabela 2.12). Posmatrajući rodne razlike u evidencijama nezaposlenih, od početka krize je došlo do većeg priliva muških registranata u NSZ. Ovo se može objasniti muškom dominacijom u privatnom sektoru tržišta rada, koji se prilagodio ekonomskim promenama kroz smanjenje zapošljavanja – za razliku od javnih službi u kojima su dominantno zaposlene žene.

TABELA 2.12 | BROJ NEZAPOSLENIH, SRBIJA, 2008–2010

	Ukupno	Žene	Muškarci
2008			
avgust	733,680	399,938	333,742
septembar	726,465	395,440	331,025
oktobar	717,405	391,265	326,140
novembar	718,256	390,504	327,752
decembar	727,621	392,733	334,888
2009			
januar	736,816	395,237	341,579
februar	749,691	400,165	349,526
mart	758,387	402,970	355,417
april	762,674	405,082	357,592
maj	767,547	407,514	360,033
jun	763,062	403,975	359,087
jul	756,662	402,632	354,030
avgust	747,456	399,171	348,285
septembar	737,160	393,094	344,066
oktobar	727,142	387,847	339,295
novembar	723,350	384,693	338,657
decembar	730,372	386,125	344,247
2010			
januar	751,590	395,087	356,503
februar	767,418	401,310	366,108
mart	778,505	405,068	373,437
april	772,184	401,935	370,249
maj	762,592	397,423	365,169

Izvor: Nacionalna služba za zapošljavanje, 2008–2010.

5 | U kojoj meri su zarade pogođene krizom?

5.1 | Usporavanje ali bez preokreta u rastu zarada

Najvažnije obeležje trendova kretanja zarada je da prosečne zarade merene RAD anketom nisu pokazale znakove pada. Umesto toga njihov rast je usporen od izbijanja krize. Godišnji rast realne prosečne zarade bio je 4.1 odsto u četvrtom kvartalu 2008. godine, i bio je u velikoj meri u skladu sa svojim ukupnim rastom u 2008. godini. U 2009. godini, rast realne prosečne zarade se zaustavio, ili drugim rečima porastao za samo 0.6 odsto (Tabela 2.13). Činjenica da realne zarade nisu opale tokom krize dolazi kao iznenađenje. To sugeriše da je do prilagođavanja tržišta rada u formalnoj ekonomiji došlo prvenstveno kroz smanjenje zaposlenosti, a ne kroz smanjenje realnih zarada.

TABELA 2.13 | PROSEČNE MESEČNE ZARADE I GODIŠNJI INDEKSI, SRBIJA, 2008–2010

	Bruto, u dinarima	Bruto, u dinarima	Bruto, u evrima	Neto, u evrima	Nominalna	Realna
	1	2	3	4	5	6
2008	40,612	29,174	498	357	117.8	104.4
2009	44,182	31,758	470	337	108.8	100.6
2008						
K1	37,284	26,814	451	324	119.3	105.2
K2	40,162	28,846	495	356	119.4	103.1
K3	40,986	29,435	531	382	117.9	105.0
K4	44,018	31,599	518	366	115.1	104.1
decembar	47,836	34,348		388	112.0	103.1
2009						
K1	41,937	30,120	445	320	112.5	102.2
K2	44,244	31,808	468	337	110.2	101.3
K3	44,160	31,737	474	340	107.7	99.8
K4	46,386	33,366	491	353	105.4	99.5
decembar	51,115	36,789	533	383	106.9	100.2
2010						
K1	44,326	31,924	446	324	105.7	101.1
K2	47,488	34,192	465	335	107.3	103.2

Napomena:

- Ukupni troškovi rada predstavljaju proračune autora na osnovu podataka RZS o bruto zaradi.
- Podaci o prosečnoj zaradi predstavljeni u ovoj tabeli zasnovani su na novoj metodologiji obračuna zarada.

Izvor: Republički zavod za statistiku Srbije (RZS) za bruto i neto zarade, 2008–2010.

5.2 | Različito prilagođavanje zarada između privatnog i javnog sektora

Međutim, gledajući obrazac prilagođavanja zarada po sektorima (javni vs. privatni) u Tabeli 2.14, slika postaje složenija, sa različitim trendovima u dva sektora. Izgleda da je od januara 2009. godine javni sektor počeo da se prilagođava kroz smanjenje realne zarade, dok je u privatnom sektoru prosečna zarada nastavila da raste približno istim tempom kao i pre krize. U javnom sektoru, pad zarade je bio najupadljiviji u administraciji (više od 6 odsto na kraju 2009. godine), ali je takođe bio prisutan u svim drugim grupama. Pad zarada u administraciji nije bio iznenađenje, jer potiče iz odluke Vlade donete u januaru 2009. godine da smanji prosečnu zaradu za 10 odsto, kao i da zamrzne sve ostale plate u administraciji. S obzirom na zamrzavanje plata u javnom sektoru, povećanje u statistici prosečne zarade u administraciji 2010. godine može se jedino pripisati smanjenju broja niže plaćenih radnika.

TABELA 2.14 | BRUTO ZARADE, SRBIJA, 2008–2010 (REALNI GODIŠNJI INDEKSI)

	Budžet			Javna preduzeća		Privatni sektor, uključujući samozaposlene	Ukupan prosek zarada u Srbiji
	Administracija, svi nivoi	Obrazovanje i kultura	Zdravstvo i socijalni rad	Javna centralna	Javna lokalna		
	1	2	3	4	5		
2008							
K1	99.2	109.5	105.6	94.3	98.5	107.3	105.2
K2	99.6	104.8	99.4	103.0	89.0	104.2	103.1
K3	100.8	104.7	101.1	103.6	91.7	106.3	105.0
K4	103.3	103.7	99.2	103.9	104.4	105.1	104.1
2009							
K1	99.8	97.9	99.4	98.4	100.8	105.1	102.5
K2	94.0	97.4	98.1	99.0	99.3	104.8	102.0
K3	93.6	96.2	96.9	98.1	95.4	102.9	100.1
K4	93.0	93.6	93.5	96.0	95.9	104.0	99.9
2010							
K1	95.8	96.1	96.1	102.2	98.0	103.5	101.1
K2	101.0	96.7	95.1	102.1	98.3	106.6	103.2

Izvor: Republički zavod za statistiku Srbije, 2008–2010.

Ipak, nelogično je to što dolazi do rasta realnih zarada u privatnom sektoru usred recesije. Ovde nudimo nekoliko okvirnih objašnjenja ovog trenda.

5.3 | Objašnjenje rasta zarade u privatnom sektoru

5.3.1 | Uloga minimalne zarade

Prvo, minimalna zarada je podignuta za 11 procenata u nominalnom smislu, u januaru 2009. godine, uglavnom kao kompenzacija Vlade sindikatima za njihovo prihvatanje odlaganja pune implementacije Opšteg kolektivnog ugovora. Ispostavilo se da je ovo odlaganje praktično do u nedogled. Pošto se najveći broj primalaca minimalne zarade ili onih koji primaju tek nešto veće zarade nalazi u privatnom sektoru, za razliku od javnog sektora, ova mera je podigla prosečne zarade u tom sektoru. Ovo naročito važi za one koji su zaposleni u malim preduzećima, jer je više od polovine njih samo zvanično plaćeno na nivou minimalne zarade. Naravno, neki ili čak većina ovih radnika zarađuju više, u obliku neprijavljenih zarada "ispod stola", ali je to nemoguće zabeležiti. U okviru ustanova privatnog sektora, najveći godišnji rast realnih zarada između 2009. i 2008. godine bio je registrovan u sektoru hotela i restorana (17,8 odsto), i u trgovini na veliko i malo (12 odsto). Oba ova sektora su sektori sa pretežno niskim zaradama što dalje potvrđuje našu hipotezu o uticaju povećanja minimalne zarade na trendove prosečne zarade nakon januara 2009. godine.

5.3.2 | Promena metodologije za zaposlene u malim preduzećima

Drugo, a verovatno podjednako važno kao i povećanje minimalne zarade, zbog promene metodologije u vezi sa pokrivenošću zaposlenih u malim preduzećima, njihov broj je značajno pao od januara 2009. godine, kao što je prikazano u poglavlju 4. Pošto većina njih prima samo minimalnu zaradu, njihov umanjeni broj je doprineo povećanju ukupnih prosečnih zarada u privatnom sektoru.

5.3.3 | Uklanjanje slabo plaćenog drugog sloja zaposlenih

Zatim, zbog povišenih troškova zapošljavanja i otpuštanja zaposlenih sa ugovorima na neodređeno vreme, većina firmi je razvila sistem od dva sloja zaposlenih – sa zaposlenima na određeno vreme i sa manje sigurnim, slabije plaćenim ugovorima o delu. Ovi drugi se smatraju većinom u ukupnim kretanjima radne snage. Možemo pretpostaviti – a to je podržano obiljem očiglednih dokaza – da su neke firme odgovorile na krizu smanjenjem drugog sloja zaposlenih. Kao rezultat toga, prosečna zarada preostalih zaposlenih je porasla.

Konačno, proces privatizacije i restrukturiranja preduzeća se privodi kraju. Preklapanje sa krizom, dovelo je do mnogih bankrotstava i likvidacija, i u procesu su otklonjene neke problematične firme sa niskim zaradama iz RAD 50 + uzorka.¹³

5.4 | Usponi i padovi udela rada

Analiza trendova udela rada je verovatno najsveobuhvatniji način da se proceni ukupan uticaj krize na tržište rada, jer, po definiciji, udeo rada istovremeno beleži prilagođavanja u količinama (broj zaposlenih) i cenama (nivoi zarade) na nacionalnom tržištu rada u vezi sa prilagođavanjima u BDP-u. Metodologija koju smo koristili za izračunavanje udela rada u Srbija opisana je u Poglavlju 2.3.4.

Kao što je prikazano u Tabeli 2.15, u 2009. godini ukupni platni fond u Srbiji je pao mnogo manje nego BDP u odnosu na isti period 2008. godine. Izraženo u dinarima iz 2002. godine, pad BDP-a bio je 41.6 milijardi dinara, dok je pad platnog fonda bio samo 14.5 milijardi dinara.

To je dovelo do povećanja udela rada u prvom kvartalu 2008. godine od 44.8 odsto do 47.1 odsto u 2009. godini, a u drugom kvartalu u 2008.godini od 42.9 odsto do 44.1 procenata u 2009. godini. Međutim, u drugoj polovini 2009. godine i prvoj polovini 2010. godine, udeo rada je počeo da pada i vratio se na svoj nivo pre krize. Ukupna stabilnost platnog fonda i trendova udela rada, mogu se smatrati važnim i korisnim odlikama fleksibilnosti srpskog procesa prilagođavanja krizi.

TABELA 2.15 | TRENDovi UDELA RADA, SRBIJA, 2008–2010

	BDP (konstantne cene iz 2002. g.)	Platni fond (na osnovu ukupnih troškova rada)	Udeo rada
u '000 dinarima			
2008	1,351,815,200	582,079,192	43.1
2009	1,310,178,000	567,592,585	43.3
K1 2008	308,480,200	138,134,497	44.8
K2 2008	335,242,400	143,904,899	42.9
K3 2008	350,366,500	146,273,482	41.7
K4 2008	357,726,100	153,266,594	42.8
K1 2009	296,989,200	139,793,120	47.1
K2 2009	321,275,500	141,681,860	44.1
K3 2009	341,364,200	140,230,709	41.1
K4 2009	350,549,100	145,517,097	41.5
K1 2010	298,221,700	135,090,754	45.3
K2 2010	327,738,700	140,845,911	43.0

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2008–2010., i proračuni autora.

U pokušaju da se preliminarno objasne relativno povoljni trendovi udela rada, javljaju se dva faktora koja treba razmotriti – značajno povećanje minimalne zarade u januaru 2009. godine, i promenjena struktura favorizovanja zarada, na račun kapitalnih investicija, unutar opšteg okvira smanjenja državnih rashoda u 2009. godini. Međutim, efekti oba ova faktora neće dugo trajati. Minimalna zarada je po prvi put od 2001. godine ostala nepromenjena u julu 2009. godine i povećana samo umereno u prvoj polovini 2010. godine – 3 odsto godišnjeg rasta – na osnovu toga što je njen relativni nivo u odnosu na prosečnu zaradu bio previsok. Drugo, kao što je objašnjeno u poglavlju 4, planirana su dalja smanjenja budžeta. Smanjenje platnog fonda u javnom sektoru je nastavljeno u 2010-11. godini – iako sa vrlo skromnim rezultatima.

6 | Odgovori politike zarada

6.1 | Uloga Međunarodnog monetarnog fonda u fiskalnoj politici

Prvo izbijanje krize uzelo je oblik umerene, ali i dalje prilično zabrinjavajuće, bankarske panike u oktobru 2008. godine, praćeno jakim pritiscima u pravcu devalvacije vrednosti dinara. Vlada i centralna banka su reagovali prilično brzo, u nameri da se povрати poverenje u banke i stabilizuje valuta. Garancije osiguranja depozita za individualne štedne račune su značajno povećane, do 50.000 evra. Osim toga, zakon o porezu na dohodak je promenjen, a štedni depoziti u stranoj valuti privremeno su oslobođeni oporezivanja. Prateći primer nekih drugih istočnoevropskih zemalja, Narodna banka Srbije je jednim potezom povećala kamatnu stopu za 2.5 procentnih poena u oktobru 2008. godine, da bi stabilizovala dinar i obuzdala inflaciju. Pored toga, za odbranu dinara su utrošene značajne devizne rezerve. U pokušaju da oživi svoju krhku berzu, na brzinu napuštenu od većine stranih učesnika, Srbija je ukinula porez na kapitalnu dobit što je doprinelo daljem padu berzanskih indeksa. Kvantitativno skroman, ali psihološki veoma važan “stend-baj” aranžman sa MMF-om, zaključen je već u decembru 2008. godine (odobren u januaru 2009. godine) u cilju pomoći da se povрати poverenje u dinar i bankarski sistem.

Pošto se situacija na deviznom tržištu i u bankarskom sektoru počela stabilizovati i inflatorni pritisak oslabio, početkom 2009. godine su načinjeni koraci u suprotnom smeru ka opuštenijoj monetarnoj politici – uključujući snižavanje kamatnih stopa. Ovo je sada jedna od glavnih kontracikličnih ekonomskih politika, s obzirom na potrebu za pažljivim upravljanjem fiskalnom politikom u cilju očuvanja makroekonomske stabilnosti.

Od početka 2009. godine, praktično čitav teret politike prilagođavanja krizi je premešten u fiskalnu politiku. Značajno smanjenje javne potrošnje i povećanje poreza su prvobitno predstavljeni kao deo uslova MMF-a za odobrenje velikog proširenja stend-baj aranžmana, za oko 3 milijarde evra, da bi se pomoglo popunjavanju projektovanog nedostatka u prilivu finansija iz inostranstva u 2009-11. godini.

Pregovori sa MMF-om rezultirali su sporazumom potpisanim u aprilu 2009. godine (MMF, 2009). Većina zahtevanih fiskalnih prilagođavanja bili bi ostvareni kroz smanjenje javne potrošnje pre nego kroz povećanje prihoda, a samim tim i poreza, osim kad su pitanju carina i neke manje stavke poreza na imovinu. Početni pristup povećanju prihoda uključuje povećanje PDV-a od jednog ili dva procentna poena sa sadašnjih 18 odsto i uvođenje takozvanog “solidarnog poreza” – ovaj drugi, dodatni porez na zarade, bio bi nametnut zaposlenima sa nadprosečnim zaradama, bilo samo zaposlenima u javnom sektoru ili svim zaposlenima. Predložena varijanta solidarnog poreza – što je izazvalo negodovanje javnosti – podrazumevala je njegovo uvođenje od niskih nivoa zarada i uključila je i oporezivanje penzija, koje nisu oporezive po srpskom zakonodavstvu. Sve ove ideje su odbačene, iako će se povećanje poreza možda ipak primeniti ako naredne revizije MMF-a pokažu da smanjenja potrošnje nisu bila dovoljna da se suzbije budžetski deficit.

U zamenu za sporazum sa MMF-om da se ne insistira na povećanju poreza, Vlada Srbije se obavezala da zarade u javnom sektoru i penzije ostanu zamrznute u nominalnom iznosu tokom 2009. i 2010. godine. Takođe je uvedena zabrana novog zapošljavanja u javnom sektoru. Druge mere štednje uključuju oštre rezove u diskrecionoj potrošnji ministarstava, i na javnim investicionim projektima koji nisu neophodni, prvenstveno na strateškim projektima kao što je "Koridor 10".

Kao što smo kratko spomenuli u Poglavlju 4, Vlada je samo delimično uspela u sprovođenju svog programa fiskalnog prilagođavanja, što je rezultiralo fiskalnim deficitom u 2009. godini od oko 3.4 odsto BDP-a. U tekućem, drugom procesu revizije stend-baj aranžmana, MMF može pristati na veći fiskalni deficit, ali verovatno pod uslovom da u srednjem roku bude smanjen daljim smanjenjem potrošnje i povećanjem nekih ključnih direktnih (porez na zarade) ili indirektnih poreza (PDV).

6.2 | Uloga Vlade i socijalnih partnera u izradi politike zarada

Kriza i uslovi Međunarodnog monetarnog fonda nametnuli su velika ograničenja na ponašanje socijalnih partnera u 2009. godini. Ipak, sporazumi i pregovori vođeni do kraja 2008. godine, čak i posle izbijanja krize, ukazuju na stanje socijalnog dijaloga u Srbiji koje se ne može opisati kao zrelo i zadovoljavajuće.

Ceo period nakon 2000. godine karakteriše postepeno opadanje snage sindikata koje se, između ostalog, ogleda u smanjenju pokrivenosti zaposlenih kolektivnim ugovorima. Do 2008. godine istekli su Opšti kolektivni ugovor i većina granskih kolektivnih ugovora u granama van javnog sektora.

Ipak, pred izbore u proleće 2008. godine, novi OKU je potpisan više kao proizvod predizborne kampanje nego kao rezultat ozbiljnih pregovora između socijalnih partnera. Iako je ponovo uveo brojne pogodnosti za sindikate i zaposlene, koje su gotovo bile nestale tokom tranzicije, usaglašavanje konkretnih detalja kolektivnih ugovora ostavljeno je za pregovore na granskom nivou. Međutim, OKU je sadržao neka dalekosežna rešenja u vezi sa ponovnim uvođenjem obaveznih beneficija i njihovih najvažnijih odredbi, toplog obroka i regresa. Međutim, njegovo sprovođenje je odloženo.

Priložena verzija OKU je potpisana od strane socijalnih partnera usred krize, u novembru 2008. godine. Oni su se složili oko obaveznog, potpuno oporezovanog mesečnog toplog obroka, za sve zaposlene širom zemlje, u iznosu od 15 odsto mesečne prosečne zarade, kao i godišnji regres u iznosu od 75 odsto mesečne prosečne zarade. Ovaj potez, ekvivalentan povećanju ukupnog platnog fonda i ukupnih troškova rada od oko 15 odsto - jer samo mali broj dobrostojećih javnih preduzeća i ustanova je već bio obezbedio ove beneficije za svoje zaposlene - bio je očigledno neprimenljiv, čak i bez krize na pomolu (Arandarenko i Arsić 2008). Opšte negodovanje je izbilo među poslodavcima, a Udruženje poslodavaca ohrabreno od strane vlade brzo je povuklo svoj potpis iz takozvanog "Opšteg kolektivnog ugovora sa proširenim dejstvom".

Da bi kompenzovala svoje neispunjeno obećanje, Vlada je napravila brojne korake pomirenja ka sindikatima, uključujući oživljavanje Socijalno-ekonomskog saveta (SES) i stvaranje više tela u njemu, sa ciljem poboljšanja kvaliteta socijalnog dijaloga i olakšavanja zaključivanja granskih kolektivnih ugovora.

Najvažniji ustupak sindikatima bio je povećanje minimalne zarade od jedanaest odsto, na snazi od januara 2009. godine. Već je navedeno da je ovo povećanje verovatno bilo najvažniji podsticaj trenda rasta zarada u privatnom sektoru i dalo je odlučujući doprinos povećanju ukupnog udela rada u prvoj polovini 2009. godine.

Ovo dvocifreno nominalno povećanje minimalne zarade u januaru 2009. godine, poklopilo se sa promenjenom metodologijom za izračunavanje prosečne zarade, što je izazvalo pad prosečne zarade od oko 15 odsto, u odnosu na decembar 2008. godine. Uzete zajedno, ove dve promene - jedna realna, druga metodološka - u roku od mesec dana povećale su udeo minimalne zarade u prosečnoj zaradi sa nivoa od oko 40 procenata na blizu 50 procenata. Ovaj relativno visok odnos postavlja pitanje da li je sadašnji nivo minimalne zarade štetan za formalnu zaposlenost, posebno u kontekstu krize.

Naš preliminarni odgovor je ne, bar sa stanovišta zaštitne uloge minimalne zarade. Treba napomenuti da je u Srbiji, sa niskim proporcionalnim porezom na zarade od 12 odsto, i skromnim ličnim dodatkom postavljenim na oko 25 odsto minimalne zarade, odnos između minimalne neto zarade i neto prosečne zarade prilično isti kao i kod ovih zarada izraženim u bruto iznosima. Ovo se razlikuje od većine zemalja OECD-a, gde se udeo minimalne u prosečnoj bruto zaradi od 40 odsto prevodi u odnos od 50 odsto kod neto plate, što je više od trenutnog udela u Srbiji (slika 2.2 u poglavlju 3.2).

Surova ekonomska realnost u 2009. godini, dodatno naglašena postavljenim uslovima za obezbeđivanje isplata kredita MMF-a, nije bila korisna za dalji napredak u socijalnom dijalogu. Nijedan od granskih kolektivnih ugovora o kojima je pregovarano van javnog sektora nije potpisan, jer je Udruženje poslodavaca odbijalo da prihvati diferencirane koeficijente zarada (videti SES analizu, maj 2009). Osim toga, po prvi put ikada minimalna plata nije povećana na polugodišnjim pregovorima Socijalno-ekonomskog saveta, i ostala je ista do kraja 2009. godine. Odluku je, opet po prvi put, jednostrano doneo ministar rada i socijalne politike.

Iako je Ministarstvo rada i socijalne politike početkom 2009. godine izašlo sa idejom o planu za održavanje radnih mesta, koja bi omogućila uvođenje skraćenog radnog vremena uz subvenciju Vlade kao alternativu za višak zaposlenih u privatnom sektoru, to nije materijalizovano kako zbog nedostatka novca tako i zbog straha od potencijalne opšte zloupotrebe. Brojne velike izvozno orijentisane firme u stranom vlasništvu počele su ovakve programe same, ali uz odgovarajuće smanjenje plata.

Kao odgovor na krizu, aktivne mere politike tržišta rada su reorganizovane oko dva glavna, namenski osmišljena programa: programa javnih radova i subvencionisane radne prakse namenjene mladima. Procenjuje se da će oko 10,000 mladih ljudi biti privremeno zaposleno na šest do devet meseci u okviru subvencionisane radne prakse koja ima za cilj lakše dolaženje do prvog posla za one koji se po prvi put nalaze na tržištu rada.

S obzirom da je prosečna zarada u Srbiji metodološki smanjena, zbog činjenice da većina vlasnika malih preduzeća i njihovi zaposleni prijavljuju platu koja je blizu minimalne zarade, dogovor o daljem smanjenju minimalne zarade bi napravio pritisak na životni standard, pogotovo što je minimalna zarada ionako blizu linije siromaštva: linija siromaštva u 2007. godini bila je oko 8,000 dinara, dok minimalna zarada iznosi oko 10,000 dinara. Dakle, važno je napomenuti da porast odnosa minimalne zarade i prosečne zarade, posebno u vremenima krize, može da ukaže ne na to da je minimalna zarada previsoka, već da raste broj ljudi koji rade za zaista minimalnu zaradu. To je trenutak kada se postavlja pitanje uspešnog vezivanja minimalne zarade za životni standard i kupovnu moć, da bi se sprečilo da deflacija zarada postane upadljiva. Pažljivo odmeravanje ovih pitanja je od najvećeg značaja.

7 | Zaključci i preporuke

Ova kriza je pokazala - ili dodatno podvukla - brojne strukturne slabosti u institucijama i formiranju politike zarada u Srbiji, od kojih većina ima svoje korene u poslednje dve decenije kašnjenja i teške tranzicije ka tržišnoj ekonomiji.

Prvo, institucije socijalnog dijaloga su slabe i uglavnom neefikasne. Napori Socijalno-ekonomskog saveta da obezbedi smernice za nacionalnu politiku zarada bili su neuspešni, dok je u praksi Opšti kolektivni ugovor bio suspendovan.

Drugo, prosečne zarade, kao i platni fond u javnom sektoru, su porasli mnogo brže nego u privatnom sektoru, i oni su bili pokretači inflacije zarada tokom većeg dela protekle decenije. Zarade su, takođe, porasle veoma brzo u finansijskoj i drugim službama. S druge strane, prosečna plata u nekim sektorima tradicionalne proizvodnje - kao što su tekstil i prerada hrane - su bile ispod ili malo iznad minimalne zarade. Ovi različiti trendovi su pogoršani dualizacijom, ne samo između formalnog i neformalnog sektora, već i unutar formalnog tržišta rada.

Jedan od najvažnijih razloga za ovo odstupanje u sektoru zarada, i rastuće dualizacije tržišta rada, nalazi se u praktično regresivnom sistemu oporezivanja zarada koji je uveden 2001. godine i čiji su neki elementi još uvek na svom mestu. Tako u nekoj vrsti naopake "negativne politike prihoda zasnovane na porezima", sistem oporezivanja rada kažnjava sektore i radnike sa niskim platama, a nagrađuje sektore i radnike sa visokim platama.

U takvom sistemu, minimalna zarada služi kao neophodan stub "da bi se rad isplatio" na zvaničnom tržištu rada. Ako je postojao negativan efekat na zaposlenost, to više ima veze sa visokim minimalnim osnovicama za doprinose za socijalno osiguranje i srazmerno veoma visokim poreskim osnovama za radnike sa niskim zaradama.

Postoje neke šanse da se, van ove krize, pojavi novi konsenzus o institucijama i politici zarada, kao deo opšteg prihvatanja potrebe za "novim srpskim modelom rasta", koji neće biti vođen zahtevima ili zasnovan na prekomernoj potrošnji. Umesto toga, zahtevaće izvoznu orjentisanost, fiskalnu odgovornost i održivost.

Sada ćemo navesti neke preporuke koje bi mogle pomoći da se poboljša politika zarada i definisanje propisa o zaradama, i koje bi unapredile novi model rasta.

Prvo, institucije socijalnog dijaloga i nacionalne politike zarada treba da budu ojačane i da potvrde svoj legitimitet. Važno je da one pružaju opšte smernice za prilagođavanje zarada na nacionalnom nivou, kako bi se uklonila dualizacija tržišta rada. U tu svrhu, tokom faze oporavka, treba dati prednost pregovaranju o centralizovanim zaradama nad sektorom kolektivnog pregovaranja. Takođe, napori za kontrolu zarada treba da se unaprede da bi se sačuvali poslovi koji će – kao što uporedni dokazi iz prošlih kriza pokazuju – biti ugroženi nekoliko godina nakon početka oporavka.

Drugo, sistem oporezivanja rada, ne samo porez na dohodak, već i pravila o doprinosima za socijalno osiguranje, mora da bude temeljno revidiran. Sadašnja struktura je i nepravedna i neefikasna, i zbog toga bi bilo kakav potez ka progresivnijem oporezivanju, doneo poboljšanja i u smislu efikasnosti i socijalne pravde. Progresivno oporezivanje bi takođe dalo ulogu politici poreza na osnovu prihoda, da posluži kao faktor balansa vezano za pritiske inflacije na zarade u javnom sektoru ili drugim monopolima. To bi takođe pomoglo da se smanji rastući ili generalno visok disparitet među demografskim grupama, sektorima i regionima na tržištu rada.

Treće, i minimalna zarada i tripartitni institucionalni okvir, posebno u vremenima krize, moraju biti očuvani. Važno je da minimalna zarada u odnosu na prosečnu zaradu, bude postavljena na takav nivo da čini rad isplativim u odnosu na alternative. Ali u isto vreme ne treba da gurne poslodavce u neformalno tržište rada ili tehnologije uštede rada. Smanjenje poreskog opterećenja rada sa niskim zaradama, trebalo bi da proširi opseg prihvatljivih rešenja i za radnike i za poslodavce.

Udeo rada treba da bude jedan od prioritetnih ciljeva nove ekonomske politike. Da bi se to dogodilo potrebne su sveobuhvatne reforme poreza i doprinosa za socijalno osiguranje, uz progresivno oporezivanja rada, i što je još važnije, veće oslanjanje na poreze na kapital i imovinu.

Reference

Arandarenko, M.; Arsić, M. 2008. *Prošireni opšti kolektivni ugovor – Uticanje na kolektivnu neodgovornost socijalnih partnera*, u *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, Broj 14, Jul.–Sep., str. 98–100.

———.; Nojković, A. 2007. *Istraživanje tržišta rada u Srbiji*, Centar za demokratizaciju i pomirenje jugoistočne Evrope, Beograd.

———.; Stanić, K. 2006. *Troškovi rada u Srbiji, 2000-2005*. Prpratni dokument pripremljen za Svetsku banku, Srbija – procena tržišta rada Beograd.

———.; Vukojević, V. 2008. *Troškovi radne snage i porezi na rad na Zapadnom Balkanu*, Svetska banka, Vašington

Babović, M. 2008. *Preporuke mera za poboljšanje položaja žena na tržištu rada u Srbiji* (Beograd, Razvojni program Ujedinjenih nacija).

Evropska komisija. 2009. *Report from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Equality between women and men — 2010*. Available at: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52009DC0694:EN:NOT> [30 March 2010].

Međunarodna organizacija rada (MOR). 2008. *Izveštaj o zaradama u svetu 2008/09* (Ženeva).

Međunarodni monetarni fond (MMF). 2009. *Republic of Serbia: First Review Under the Stand-By Arrangement and Requests for Augmentation, Extension of the Arrangement, Rephasing of Purchases, Waiver of Applicability of End-March Performance Criterion and Modification of End-June Performance Criteria, and Financing Assurances Review—Staff Report; Staff Supplement; Staff Statement; Press Release on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for the Republic of Serbia*, Country Report 09/158, May, Available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2009/cr09158.pdf> [30 March 2010].

Libker, M. 2007. *Podela rada, Odeljenje za integraciju sektorskih politika, tehnički nacrt broj 1* (Ženeva, Međunarodna organizacija rada).

Krstić, G. (2003.). *Tržišta rada u Srbiji i Crnoj Gori*. Dokument pripremljen za Svetsku banku. (Beograd).

Republički zavod za statistiku Srbije. 2006. *Mala preduzeća u Srbiji 2006*. (Srbija).

——— 2007. *Anketa o životnom standardu: Srbija 2002-2007 godine*. (Srbija).

Socijalno-ekonomski savet. 2009. *Analiza primene Sporazuma o daljem razvoju socijalnog dijaloga u Srbiji, sa stručnim mišljenjem (interni dokument na srpskom jeziku)*. (Srbija).

Stanić, K. 2006. Pod lupom: Registrovana zaposlenost i zarade – statistički podaci i trendovi 2000–05, u *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, broj 3, oktobar-decembar, str. 61-70.

Svetska banka 2006.: Srbija – procena tržišta rada, izveštaj br. 36576-YU

——— 2009. *Srbija: Kako sa manje uraditi više: borba protiv fiskalne krize povećanjem produktivnosti u javnom sektoru*, Report No. 48620-YF.

Zaključci MOR podregionalne konferencije na visokom nivou:

Uticaj finansijske i ekonomske krize:
Sanacija zarada i odgovori politike¹

(Sarajevo, 5-6. novembar 2009.godine)

1. Međunarodna organizacija rada (MOR) preko Podregionalne kancelarije za Centralnu i Istočnu Evropu, organizovala je Podregionalnu konferenciju na visokom nivou, na temu "Uticaj finansijske i ekonomske krize: Sanacija zarada i odgovori politike" koja je održana u Sarajevu od 5-6. novembra 2009.godine. Ona je odgovorila na zahtev postavljen na 8. Evropskom regionalnom sastanku, koji je održan u Lisabonu od 9-13. februara 2009. godine, za veću tehničku pomoć po pitanjima zarade. Tripartitne delegacije iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, Kosova², Crne Gora i Srbije, prisustvovala su konferenciji, kao i posmatrači iz Međunarodne organizacije poslodavaca, Međunarodne konfederacije sindikata i drugih međunarodnih organizacija.
2. Naglašen je značaj Globalnog pakta o zapošljavanju³ Međunarodne organizacije rada, u predlaganju politika za ublažavanje uticaja krize. Globalni pakt o zapošljavanju upozorava na opasnost od

1 Sadržaji ovog radnog dokumenta su prvobitno bili razmatrani na MOR Podregionalnoj konferenciji na visokom nivou.

2 U okviru Rezolucije Saveta bezbednosti UN 1244.

3 Oporavak od krize: globalni pakt o poslovanju, Ženeva, Međunarodna organizacija rada, 2009.

- deflatorne spirale plata i cena, i upućuje na socijalni dijalog, kolektivno pregovaranje i minimalne zarade kao sredstva u borbi protiv deflacije.
3. Na konferenciji se govorilo o uticaju krize na zarade i odgovore politike zarada, na osnovu izveštaja desetero stručnjaka o zaradama. Učesnici su utvrdili da je kriza pogoršala određene slabosti u mehanizmima sanacije zarada, i naglasili potrebu da vlade, uz konsultacije sa socijalnim partnerima, preduzmu suštinske reforme zarada.
  4. Da bi se oporavili od krize, istaknut je ogroman značaj pregovora o rešenjima u svakoj zemlji . Vlade bi trebale da preuzmu aktivniju ulogu u stimulaciji i promociji tripartitnog socijalnog dijaloga i da se više angažuju sa socijalnim partnerima radi pronalaženja odgovora na krizu, koji su u skladu sa specifičnim problemima i potrebama zemalja.
  5. Učesnici su naglasili nedovoljnu razvijenosti institucija zarada. Oni su takođe istakli činjenicu da politika zarada treba uočljivije da se istakne u političkom planu i programu, imajući u vidu njene višestruke efekte na radnike i poslodavace, kao i činjenicu da se i dalje nalazi u glavnom fokusu kolektivnog pregovaranja i tripartitnog socijalnog dijaloga. U tom smislu, naglašen je značaj postojanja tačnih, relevantnih i nezavisnih podataka o zaradama da bi se takva politika razvila. Istovremeno, zarade su samo jedan deo integrisanog, sveobuhvatnog političkog okvira koji bi takođe trebalo da uključi „oblasti ne-zarada“ kao što su porezi, doprinosi za socijalno osiguranje, itd.
  6. Učesnici su uvideli da je ideja institucija tržišta rada i njihova efikasnost pogođena velikim brojem ekonomskih aktivnosti koje se odvijaju van zakonskog okvira. Stoga se, takođe, moraju preduzeti mere za smanjenje neformalne ekonomije.
  7. Potrebne su zakonske odredbe u oblasti zarada - da bi se, na primer, izbegle diskriminatorne radnje u vezi zarada, kao i neisplaćene i/ili neprijavljene zarade - kao i njihova efikasna implementacija i sprovođenje. Implementacija se može podržati podizanjem svesti, kako poslodavaca i tako i radnika, obukom i širenjem informacija o postojećim zakonima, kao i povećanjem kapaciteta inspekcije rada.
  8. Učesnici su zaključili da postoji potreba za minimalnom zaradom, kao granicom ispod koje zarada ne može da ide, da bi se zaštitili najugroženiji radnici, posebno u kontekstu ekonomske krize. Učesnici smatraju da minimalne zarade u podregionu trenutno nemaju ovo svojstvo, jer su, u nekim zemljama, ispod nivoa egzistencije. Mehanizam servisiranja minimalne zarade još uvek nije na snazi u nekim zemljama. Učesnici su se složili da minimalna zarada treba da bude servisirana i prilagođena, kao što je ukazano Konvencijom br. 131 (1970), u skladu sa relevantnim socijalnim i ekonomskim faktorima, to jest potrebama radnika i njihovih porodica i troškovima života, kao i pitanjima produktivnosti i podržavanja zapošljavanja itd. U isto vreme brojna ograničenja koja trenutno vrše nepotreban pritisak na minimalne zarade, treba da se uklone konsultacijama i pregovorima sa socijalnim partnerima, tako da minimalna zarada može efikasno da vrši svoju socijalnu i ekonomsku ulogu. Na primer, mogle bi da se uklone automatske veze između minimalne zarade i stope zarada javnog sektora, kao i veza između minimalne zarade i socijalnih davanja. Takve reforme bi takođe dale više prostora za kolektivno pregovaranje.
  9. Učesnici su se složili da bi zarade trebale da budu bolje povezane sa produktivnošću. Produktivnost bi se mogla više uzeti u obzir u pregovaranju o zaradi. Takođe bi se moglo pregovarati o raspodeli profita i određivanju nivoa zarada.
  10. Konstituenti su se usaglasili o potrebi da Vlade, u konsultaciji sa socijalnim partnerima, razviju pogodniji pravni i institucionalni okvir u svakoj zemlji, u cilju jačanja kolektivnog pregovaranja. Oni su se takođe složili da je od vitalnog značaja poboljšanje pregovaračkih kapaciteta po pitanjima zarada, uključujući i bolji pristup relevantnim i nezavisnim informacijama i podacima o zaradama.
  11. Zemlje podregiona nisu izuzetak globalne situacije i žene primaju manje zarade za rad jednake vrednosti od svojih muških kolega. Politike zarada treba da se bave jazom u zaradama između polova.
  12. Učesnici su pozdravili blagovremenost tripartitne konferencije na visokom nivou. Tražili su od MOR da nastavi da prati ekonomski i socijalni uticaj krize i pruži dodatne stručne savete, tehničku pomoć i obuku o različitim aspektima politike zarada o kojima se diskutovalo na konferenciji.